

BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1318.

भाषावृत्तिः

पुरुषोत्तमदेवज्ञता श्रीश्रुतिधराचार्यज्ञतभाषावृत्त्यर्थे विवृतिरुद्धिता ।

THE BHĀŚĀVRITTIH
OF
PURUSOTTAMA DEVA

WITH THE
COMMENTARY OF ŚRĪŚRĪTIDHARĀCĀRYA.

EDITED BY

PANDIT GIRICĀCANDRA VEDĀNTATĪRTHA

Professor, Rani Hemantokumari Sanskrit College, Rajshahi.

VOL. I. FASC. I.

CALCUTTA :

PRINTED BY S. V. CHATTERJI, SATYA PRESS, 16/1, GHOSE LANE.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 3, PARK STREET,
1912.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NO. 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM THE SOCIETY'S AGENTS,—

MR. BERNARD QUARITCH, 11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.,
AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ 1/10 each	...	1	14
Altareya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ 1/10	...	14	6
Altareyālochanam, (the preface of the Dūto) by Ācārya S.V. Sāmasrami	...	2	0
*Anu Bhāshya, Fasc. 2-5 @ 1/10 each	...	2	8
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ 1/10 each	...	3	12
Ātmatattvaviveka, Fasc. I	...	0	10
Acvavaidyāka, Fasc. 1-5 @ 1/10 each	...	3	2
Avadāna Kalpalatā, (<i>Sans. and Tibetan</i>) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-8 @ 1/ each	...	16	0
Bālam Bhaṭṭi, Vol I Fasc 1-2, Vol II Fasc I @ 1/10	...	1	14
Baudhāyana Srauta Sutra, Fasc. 1-3, Vol II Fasc 1-3 @ 1/10 each	...	3	12
Bhāṭṭya Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-5 Vol II, Fasc. I, @ 1/10-	...	4	6
Bauddhastotrasaṅgraha	...	2	0
Bṛhaddēvatā, Fasc. 1-4 @ 1/10 each	...	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ 1/10 each	...	3	12
Bodhicāryāvatāra of Cāntidevi, Fasc. 1-5	...	3	2
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3	...	1	44
Caṭadusani, Fasc. 1-2	...	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	8	0
Caṭapatha Brāhmaṇa Vols. I Fasc 1-7, II Fasc 1-5, III Fasc 1-7, V Fasc 1-4	...	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4 each	...	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ 1/1, Vol IX, Fasc. I.	...	3	12
Caṭasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-12 @ 1/10 each	...	7	8
*Caturvarga Chintāmaṇi, (Text) Vols. II, 1-25; III. Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ 1/10 each	...	36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4 each	...	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-9 @ 1/10	...	1	4
Chokavārtika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4	...	8	12
Crāuta Sutra of Cāṅkhāyan, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4, Vol IV Fasc. 1 @ 1/10 each	...	10	0
Crī Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-3 @ 1/10 each	...	1	14
Dān Kriyā Kaumundi, Fasc. 1-2	...	1	4
Gadādhara Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. 1-7	...	4	6
Ditto Ācārasāra, Vol II, Fasc. 1-4	...	3	2
Gobhiliya G hyo Sutrum, Vol. I, @ 1/10 each	...	3	2
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4 each	...	2	8
Ditto (Apendix) Gobhila Parisista	...	2	0
Ditto Grihya Saṅgraha	...		10
Haralāta	...		
Karmaṇpradīh, Fasc. I	...	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7	...	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ 1/12 each	...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc 1-14 @ 1/3/ each	...	17	8
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ 1/10 each	...	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpīdyōta, Vol. I Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-12, Vol. III, Fasc. 1-10 @ 1/10 each	...	19	6
Ditto Vol. IV, Fasc. I @ 1/4	...	1	4
Manujikā Saṅgraha, (Text) Fasc 1-3 @ 1/10 each	...	1	14
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/ each	...	9	0
*Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc. 10-19 @ 1/10 each	...	6	4

॥ भाषावृत्तिः ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

नमो बुधाय भाषायां यथात्रिमुनिलक्षणम् ।
पुरुषोत्तमदेवेन लघ्वी वृत्तिर्विधीयते ॥

सुरमथनं पुरमथनं मारमण सुमारमणम् ।
फणधरतल्पं फणाधरतल्पं * वन्दे वाणारि मसमवाणारिम् ॥
नत्वा गुरुन् विचार्य प्राचीनसंप्रकृताश्च मतानि ।
श्रीसृष्टिधराचार्यो लघुवृत्ते गौरवं कुरुते ॥
न्यासप्रत्यर्थ-तात्पर्य-पर्यालोचनशालिभिः ।
शोधोऽयं करुणावद्भिः कृतिभिर्भिरपरिश्रमः ॥

स्वाभीष्टदेवतानतिरुद्धं मङ्गलं शिष्यशिष्यार्थं सुपनिबधुन्,
प्रयोजनार्थिनः प्रेक्षावतः प्ररोचयन्, ग्रन्थारम्भे वृत्तिकृत् पद्य-
मेकं समुदाजहार 'नम इति' । यथार्थपक्षपाद्विषयी प्रतिभा बुद्धिः,
सा स्वतो भक्तवात्सल्येन भक्तानां अनुकम्पनीयत्वेन च * यस्यास्ति

* फणाधरकल्प (ट)

† भक्तवात्सल्येन, दीयत्वेनच, (ड)

स बुद्धो भगवान्, अर्श आद्यच्, तस्मै नमः । नमः स्वस्तीत्या-
दिना (२ । ३ । १६) चतुर्थी । प्रथमत उपदेशादाकाङ्क्षादि-
महिम्ना च तं नमस्कृत्येत्यायाति । स देवदेवो यथा सर्व्वञ्च
स्तथा तच्चरणानुप्रहादहमपि प्रकृते कर्मणि सर्व्वज्ञो भवानीति
हृदयम् । वैदिकप्रयोगानर्थिनो लक्षणसेनस्य राज्ञ आश्रया
प्रकृते कर्मणि प्रसज्जन् वृत्ते लघुतायां हेतुमाह — ‘भाषायामिति’ ।
भाषते लोकोऽनया परिपाठ्या, “गुरोश्च हलः” (३ ।
३ । १०३) इत्यकारे ङकृते, भाषा लोक-परिपाटी । यद्यपि
अपशब्द-प्रक्रिययाऽपि लोको भाषते, तथापि साधुशब्दसाधक-
शास्त्रारम्भे प्रयोगात् साधुशब्द-भाषायामिति योज्यम् । तथा-
हि — “आहिताग्निरपशब्दं प्रयुञ्जानः प्रायश्चित्तीयां सारस्वती-
मितिं निर्व्वेपेत् । ” हे अरय इत्यर्थे हेऽरयो हेऽलय इति वदतो-
ऽसुरान् सुराः परावभूवुः, * “तस्माद् ब्राह्मणेन यज्ञशालां प्रवि-
ष्टेन नापभाषितवै न स्नेच्छितवै” इति श्रुतेः । “मनमा सङ्कल्पयेत्,
ततो वावाऽभिलपेत्, ततोऽनुक्रामेत् ङक्रियाम्, सा च परिष्कृता-

* हे अरय इत्याद्यर्थकथनमात्रम् । भाष्यत्वं पाठो दृश्यते — “तसुराः ।
हेलयो हेलय इति कृत्वेनः परावभव सायादब्राह्मणेन न स्नेच्छितवै नापभाषितवै
स्नेच्छीः ह. वा. एष. यदपशब्दः । ” व्याख्यायते च कैयटेन — “तत्र केचिदाहुः हेहे-
प्रयोगे हेहे इति रिति ङकृते प्रकृतिभावे च कर्मण्ये ङकृतेन स्नेच्छनमिति ङकृतेन
कार्यं वाक्यविशेषेण लक्ष्यं स्नेच्छन इत्यपरं । न स्नेच्छितवा इत्यस्य पर्यायं नाप-
भाषितवा इति । इत्यर्थे इति तथैवाप्य । स्नेच्छ इति कर्मणि च । ”

वागभिमताय फलाय ” इति श्रुतेषु याज्ञिकेन संस्कृतैव वाग-
भिलपनीया । संस्कारश्च त्रैलोक्य एव यः प्रमाणभूतो वैदिकेषु
लौकिकेषु च शब्देषु सुप्रयोग निपुणः शिवोदेव स्तदनुगृह्णीतो वा
पाणिन्याऽऽपिशलि-कात्यायन-काशकृष्णादीनामन्यतम स्तदभि-
मतया प्रयोगमर्थ्यादया भाषणं भाषा । तथाच — भाषा-
शब्देन लौकिक-पद-प्रयुक्ति रूक्षा , तस्याश्च विवक्षाविषयत्वं ।
साधु हि दानाध्ययनादिकर्मसु प्रवर्त्तमानोऽप्यशब्दं न भाषेत, शक्तः
सदैव संस्कृतं भाषेत ।

यथा बृहस्पतिः —

“ नासंस्कृतां वदेद्भाषी कर्म कुर्वन्मयज्ञियाम् ।
यज्ञेऽप्यशब्दतो जल्पन् प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥
असंस्कृतामपि गिरं भाषितानापटि द्विजः ।
अपभ्रंशाभिधायीतु वर्ज्यः स्याद्व्यकथ्ययोः ॥ ”

इति ।

तच्च संस्कृतवाग्वचनं शब्दानुशासन-ज्ञानादेवेति कारुणिक-
कस्य मुने स्तदर्थं शास्त्रनिष्ठाणिऽपि विवरणज्ञानादेव निःसंगय-
स्तत्तत्पदप्रयोग इति स्व-परिश्रमस्य प्रयोजनमभिहितम् ।

उक्तञ्च —

“मर्त्वेस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणोऽपि कस्यचित् ।
यावत् प्रयोजनं नीतं तावत्तत् केन गृह्यताम् ॥ ”

इति ।

काले चास्मिन् कनीयसि, सम्यन्नतया वेदानामप्रचाराद्द्वैदि-
केषु लोक स्तथा नार्थी, यथा व्यवहार-सम्पादक-प्रयोगेषु, अतो
महृत्तिज्ञानाय यतिष्ठते लोक इति भावः । केषां वृत्तिः ?
इत्याह — ‘ यथेति ’ । “मनेरुच्च” (५७२ उ०) इति मन्यते रि-
प्रत्ययोऽकारस्योपधाया उत्त्वञ्चेति । मननात् तत्वज्ञानान्मुनिः ;
त्रयाणां मुनीनां समाहारः त्रिसुनिः तस्य यानि यानि लक्षणानि
तेषां, वीक्षाया मन्त्रयोभावे “ अमृत्वपञ्चम्याः ” (२ । ४ । ८३)
इति षष्ठ्या अम् । पाणिनि-सूत्राणि कात्यायन-वाक्यानि भाष्य-
कार-मतानिच भाषोपयुक्तानि, तेषां वृत्तिरित्यर्थः । लघ्वी अल्पा
उक्तरीत्या, “त्रिविष्टेऽल्पे लघुः” इत्यमरवचनादिष्टा च अन्यत्रा-
नयित्वादेव । वृत्तिरिति, — “ वृत्तु विवरणे ” इत्यस्य दैवादि-
कस्य क्तिनि विवरणमित्यर्थः । ये तु दिवादी वा वृत्तुधातुं न
मन्यन्ते, तेषां “ वृत्तु भाषार्थं ” इति चौरादिकस्य वृत्तिपदम् ।
विधीयते इति विधातुमारभ्यते इत्यर्थः । बुद्धाय नमो विधीयते
इति, विधातुमारभ्यते वृत्तिश्चेति काकाक्षिवत् ।

अथ शब्दानुशासनम् ॥

लौकिकानां प्रकृतिप्रत्यय-विभाग-परिकल्प-
नया, सामान्यविशेषवता च लक्षणैः, गत्यन्तरा-
भावात् वर्णानां मुपदेशः क्रमसन्निवेशानुबन्धासञ्च-
नार्थः । तदुभयं सञ्ज्ञार्थम् । सा च लाघवेन शास्त्र-
प्रवृत्त्यर्था । अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः ॥

व्याकरणशास्त्रमारभमाणो भगवान् पाणिनिमुनिः प्रयोजन
नामनी व्याचिख्यासुः प्रतिजानीते — “अथ शब्दानुशासनम्”
इति * । अथशब्दो यद्यप्यारम्भार्थं स्तथापि —

“अकारेणैव शब्दश्च दावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ ॥”

इति स्मरणात् मङ्गलमपि द्योतयतीति मङ्गलपूर्वकमारभ्यते
इत्यर्थः । अनुशिष्यन्ते व्युत्पाद्यन्तेऽनेनेति करणे ल्युट्, शब्दाना-
मनुशासनमिति शेष-षष्ठी समासः ; शास्त्रस्येदमन्वर्थं नाम ।
देवतावन्दनादिकं मङ्गलं मन्यत् किमिति मुनिना न कृतमिति
न देश्यम्, अलिखितस्यापि तस्य सम्भवात्, आविर्भूत-तत्त्वज्ञानस्य
मने विघ्नाभावस्य सुविदितत्वाच्च ।

* “अथ शब्दानुशासनम्” इति भाष्यकारवचनम्, नैतत् पाणिनिमुनिम् आदिम
पतीकत्वेन महाभाष्यं दृष्टवान्. “तथादि पतत्रं भेदपती महाभाष्यकारस्य इदमा
दिम वाक्यम् — अथशब्दानुशासनम्, इति सर्वदशमस्यैव साधवापि दृष्टत्वात् ।

वृत्तिकृद्विद्वणोति— 'लौकिकानामिति' । लोके भवा लौकि-
काः अध्यात्मादिः , यद्यपि शब्द-शब्दः समासे प्रविष्ट स्तथापि
केषामिति प्रश्नमुन्नीय व्याख्येयमिदम् । दृश्यते च प्रश्नो यथा —
बहुपुत्रेण ममपुत्रो गरीयान् इत्युक्ते स पृच्छति कः स इति * ;
राज्ञः पुरुषोऽयमित्युक्ते कस्य राज्ञ इति ।

“ यत्रोत्तरेण युक्तेन प्रश्नस्योन्नयनं भवेत् ।

उत्तरं नाम तदाक्यस्यालङ्करणं मिथ्यते ” ॥

द्वीपि-विद्रावनी† विद्यां यदा लेभे पति ऋम ।

ततः प्रभृति देशेऽस्मिन् भिक्षो ‡ द्वीपिभयं कुतः ॥

अनेनात्र ग्रामे कोट्टगद्वीपिभयमिति भिक्षोः प्रश्न उन्नीयते ।
एवमिहापि केषामित्युन्नेयम् । प्रयोजनञ्च अपभ्रंशशब्द-निवृत्ति-
रित्युक्तमेव । अनुशब्देन नित्या एवामीशब्दा निर्विकल्प § प्रवृत्त्यर्थं
मन्वाख्यायन्त एव , नत्वपूर्वतया उपादीयन्त इति प्रतिपादितं ;
अन्यथा अगृहीत-श(स)ङ्केततया अर्थसम्पादका न भवेयुः ।
अभिधानस्याशयत्वात् अभिधान-प्रामाण्याद्वि शब्दप्रवृत्तिः ,
न हि सूत्रमस्तीत्येवं प्रयोगो भवति । तथात्वे पञ्चभुक्तवन्तो-
ऽस्येत्यत्रापि बहुव्रीहिः स्यात् , न चैवम् । तस्मात् स्थितमेतत्

* बहुपुत्रेण ममपुत्र गरीयन्त्व मिथ्यते स पृच्छति कस्य इति (३) ।

† विद्राविली (३) ।

‡ भिक्षो द्वीपिभय (३) ।

§ तत्रापि (२) ।

सिद्धशब्दान्वाख्यानमिदमिति । भर्तृहरिणा तु द्वादशप्रकाराः शब्दा
निरूपिताः ;—

“ यौगिका योगरूढाश्च रूढाः संलक्षिताः स्थिताः ।

नानार्थश्चेति षट्शब्दा जात्यादेरभिधायकाः ॥

एत एवोपचारेण प्रयुज्यन्ते परे यदि ।

तदा लक्षणिकाः षट् स्यु रुभये द्वादश स्मृताः ॥ ”

योगमूला राजपूरुष पाठकौपगवादयो यौगिकाः । योगि
मत्यपि प्रतिनियत विषयाः सप्तपर्ण पङ्कजादयो योगरूढाः ।

येषामवयवयोः प्रकृतिप्रत्यययोरर्थौ नानुसन्धीयते गोमहिषा-
खादय औणादिका स्ते रूढाः । यथोक्तम् — “ उणादयोऽव्युत्-
पन्नानि प्रातिपदिकानि ” इति । अतएव “ इदुदुपधस्य चाप्रत्य-
यस्य ” (८ । ३ । ४१) इत्यत्र “ निर्दुर्व्विहिराविद्यतुराम् ”
इत्युक्तं ; तेन प्रत्ययान्तत्वं तेषु न स्वीक्रियते इति यावत् । “ उणा-
दयो बहुलम् ” (३ । ३ । १) इति तेषुपि मुनिना उक्ता एव । ये
तु लक्षणया वर्त्तमाना अपि वाचका इव द्विरेफादय स्ते लक्षित-
रूढाः । द्वौ रेफौ यत्र भ्रमरशब्दे वर्वरशब्दे वा स द्विरेफः ;
द्विरेफो ध्वनतीत्युक्ते न च शब्दो ध्वनतीति द्विरेफशब्द स्तयो रभि-
धेयावभिधत्ते , न च पराशरादिकमभिधत्ते इति रूढ एव । ये तु
औणादिकेतररीत्या साधिताः शब्दाः , प्रायेण त्यक्तावथवार्थाः
सदुक्तिमहिम्ना कापि तदर्थसन्दर्शिन स्ते * स्थितरूढाः , यथा,

कुशलमण्डपादयः । कुक्षितं यथा स्यात् तथा शलति गच्छति ,
कुपूर्वः पचाद्यजन्तः शलधातु रिति ; अथवा कुशं लाति
आदत्ते वा मण्डं निस्त्रावं पिवतीति “ आतोऽनुपसर्गे कः ”
(३ । २ । ३) इति क-प्रत्ययान्तावेतौ निपुणगृहविशेषवाचकौ ।

“ यत्रार्थस्य विसंवादः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।

स्वरसंस्कारमात्रार्था तत्र स्यात् पाणिनेः स्मृतिः ॥ ”

इति ।

तथात्वेऽपि माधु एव , अथच “राजान इव स्वकर्मकुशला
यत्र मुनयः” “ यत्रमन्दाग्नय इव सनागरमण्डपाः प्रदेशाः ” ,
इति जनपदवर्णने स्वकर्म राज्यरक्षणं हवनञ्च , * तत्र कुशलाः ,
समर्थाः , अथच कुशं लान्ति गृह्णन्ति ; एवं सनागरं शुण्ठी-
सहितं मण्डं पिवन्ति , नागरै र्विदग्धजनैः सहिता मण्ड-
पाश्च ; इत्यर्थद्वयवति काव्ये अवयवार्थमपि स्पृशतः ।
नानार्था - जीमूतादयः । यद्यपि एते उक्तेषु पञ्चस्वेव प्रविशन्ति ,
तथापि शब्दस्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रित्य बहून् अर्थान्
प्रतिपादयन्तीति विशिष्योक्ताः । एवं राजपुरुषमदृशो राजपुरुष
इत्यनया रीत्याऽऽह — ‘एत एवेति’ । एते शब्दा उपचारेण गौण्या
लक्षणया वा यद्यन्यत्र प्रयुज्यन्ते , तदा लाक्षणिकाश्चेति जाति-
गुणक्रियाद्रव्यानां वाचका लक्षकाश्च भवन्त्येव । एधत इत्या-
दयोऽपि क्रियाशब्दा यौगिकाः , प्रतिष्ठित इत्यादौ लक्षित-

रूप इति सकलसंग्रहः । जात्यादयश्चेति यथावसरं वक्ष्यन्ते ।
यद्यपि शब्दा उच्चरितप्रध्वंसिनस्तथापि “स्फोटत्वर्थो यस्मादिति
स्फोटाख्येन संस्कारात्प्रतीतेनार्थप्रतीतिः” इति भाष्यम् ।

“ एकैकवर्णासामर्थ्यान्मेलकानुपपत्तितः ।

एकस्मृते नदीदीन-सामर्थ्यात् स्फोट इष्यते ॥

नादै राहितबीजाया मन्थेन ध्वनिना सह ।

आवृत्तिपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥”

ध्वनिश्च त्रिधा । यथा —

“ शब्दार्थोभयशक्त्युत्थ स्त्रिधा संकथितो ध्वनिः ।”

पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनित-संस्कारसहित-चरमवर्णाश्रयः

स्फोटाख्यः शक्तिविशेषोऽयमिति, शब्दब्रह्मेत्याहुराचार्याः । स
एवार्थप्रत्यायक इति स्थितम् । प्रत्यक्षस्य लोक-व्यवहारः शोका-
नन्दादि रेवात्र प्रमाणम् । अथ यदि पौर्वीपर्येण प्रयुक्ता एव
शब्दा अनुश्रियन्ते इत्यलं विश्रमेण, तेषां तथैव सत्त्वात् ।

अथ वाहस्यत्याषां औशनसानाञ्च शब्दानां स्वरूपं मनुष्यैः
कुतो ज्ञायते * ? पृथिव्यामेव वा दवीयो-होपदेशवासिभिः †
प्रयुक्तशब्दाः कथमितरहोपवासिभिर्ज्ञायेरन् ? तस्मादस्मदुक्त

* ज्ञायते (४)

† अन्यहोपदेशवासिभिः । (४)

शब्देषु परिश्रम्य सर्वशब्दानां स्वरूपं यथा सकलैरेव ज्ञायते, तदर्थोऽयमारम्भ इति चेत् — उचितमेव दीर्घायुषां कालप्रभूतत्वेन क्लशयुषान्तु तादृशे महति शब्दार्णवे दुःशकपारबुद्ध्या जिष्टुश्चैव न स्यादित्युद्देशे मशङ्क्य सुशकां प्रणासीं मुनि रूपदिशति — ‘ प्रकृतीति ’ । प्रथमं क्रियते उच्चार्यते इति प्रकृतिर्धात्वादिः । प्रतीयन्ते विधीयन्ते प्रत्ययाः — तिङ्मुष्-कृत्तद्धित-विकार-विकरणागमाः । तेषां कृतोऽविभक्तानामपि विभागस्य परिकल्पनया प्रकृतीनामानन्देऽपि प्रत्ययादीनां परिच्छिन्नत्वात् तास्वपि परिच्छिन्नत्वं सम्भाव्यत इतिभावः । ‘ परिकल्पनया ’ इत्यनेन कल्पनामात्रं, नतु परमार्थत, इति सूचितम् । ननु केऽप्यात्मनेपदिनः केऽपि परस्मैपदिनः केचिदुभयपदिन इति प्रत्येकं तानुच्चार्य प्रत्ययविज्ञाने सर्वस्वरूपग्रहणे मानुषाणां तथैव समुपेक्षा स्यादित्याह — ‘ सामान्येति ’ । धातुत्वं सामान्यं, अनुदात्तेस्व-स्वरिते-स्वाद्यो विशेषाः । तथा च प्रातिपदिकत्वं सामान्यम्, गर्गादि नडाद्यादयो विशेषाः । तद्यथा — तद्वता लक्षणेन बहुलतममपि प्रत्ययं * सुसंक्षिप्तमिव वक्ष्यते इत्यर्थः । लक्षणज्ञासाधारणधर्मवचनम्, यथा — गोः सास्त्रादिमत्वम् । वृत्तिक-रोऽपिसंग्रहसूत्र स्वत एव सुस्फुटमिति मत्वा मुनिहृदयमपि प्रकाशयन्त्याह — ‘ गत्यन्तराभावा ’ दिति ।

“ ज्ञानोपायविशेषेषु स्त्री गतिर्गमनेऽपि च । ”

इति स्मरणादतिरूपायः । अन्तरशब्दोऽन्वयः, यद्यपि विशेषणं तथापि राजदन्तादित्वादस्य परनिपातः । प्रकृतेऽभिमतस्त्रीपा-
यान्तरस्यासम्भवात् । अभावस्य विरोधित्वेऽपि पराश्रितत्वाद्गुणत्वे
“ विभाषागुणे ” (२ । ३ । २५) इति पञ्चमी । अभावो हि स्वस-
म्बन्धमाश्रयति, न तु ज्ञापकाहेतोरेव सेति नियमः, “ पुंयोगा-
दाख्यायाम् ” (४ । १ । ४८) इति निर्देशात् । सुवन्तानि तिङ-
न्तानि च पदान्यर्थसम्पर्काणि च न च “ अइउण् ” इत्यादीनि
“ द्वहिरादैच् ” (१ । १ । १) इति वदन्वयवन्ति । अथ प्रयोगार्हा
वर्णाः सुखप्रतिपत्त्यर्थं मुदाङ्गियन्त इति चेत् तदपि न, दीर्घानुस्वार
विसर्जनीय-जिह्वामूलीय,दीना मप्रयोगात् । कादयोमावसानाः
स्पर्शा इति स्थितौ, तेषां पञ्चानां वर्णाणां मतिविप्रकीर्णत्वात्,
केषामपि वर्णानां हि ऋरिह् दर्शनात्, मुनिसूत्रस्यसार्थं कतया,
अवश्यमेषां चतुर्दशानां सूत्राणां कोऽप्यस्त्वर्थ इति विरुध्य
सिद्धान्त माह — ‘ वर्णानामित्यादि ’ । वर्णा अकारादयस्तेषां
माद्यमुच्चारणमुपदेशः, क्रमेण सन्निवेशो वर्णानां कार्यविशेषार्थं
मुपादानम्, अनुबन्धानसञ्चनञ्चार्थो यस्य स उपदेशस्तथा इति
प्रकृते योजयति । तदुभयमिति — तयोरुभयं तदुभयं, उभाव-
वयनौ यस्य वृन्दस्य, तच्च क्रमसन्निवेशानुबन्धस्वरूपं प्रलाहार-
संज्ञार्थम् । सति ह्येतस्मिन् “ आदिरन्त्येनसहेता ” (१ । १ । ७)
इत्येतत् प्रवर्तते । तत्रवृत्तौ चाऽकारादीनाम् “ अण् ” इत्येवमा-

दिकाः संज्ञाः सिध्यन्तीति । 'साचे'ति — संज्ञा लघु इति संप्रहो
यथा स्यात् इति कृत्वा तथा चाऽऽफलादिसंज्ञार्थं मेतानि सूत्राणि ।
सूत्रञ्च —

“स्वल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्दिश्वतोमुखम् ।

अस्तीभमनवद्यञ्च सूत्रं शास्त्रविदो विदुः ॥” *
इति

स्तीभा निरर्थका स्तञ्चीनं सूत्रम् ।

“पदच्छेदः पदार्थोक्तिं विवृणुवाक्ययोजना ।

पूर्वपक्षः समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणम् ॥” †
इति

तत्र तत्रावधेयम् । अनिष्टतर्कः पूर्वपक्षः, समाधानं सिद्धान्तः
प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगमार्थे इति यावत् । विभक्तयो न कृता न च
संज्ञिताकार्याणि, स्वरूपभङ्गभयात् । प्रयोगस्य वर्णानुकरण-
रूपाणामेषां कार्यार्थमुपाप्तानां भेदान्नार्थवत्त्वमिति वा न प्राति-
पदिकत्वम् ।

* ‘स्वल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्दिश्वतोमुखम् ।

निर्होव इति मत्वर्थं सूत्रमित्युच्यते ऋषेः ॥’ (ट)

† ‘पदच्छेदः पदार्थोक्तिं विवृणुवाक्ययोजना ।

पूर्वपक्ष-समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणम् ॥’ (ड)

“ देनाक्षर समाख्याय मधिगम्य महेश्वरात् ।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ”

इति कात्यायन-वाक्येन सूत्राणां श्रीमहेश्वर-मुखनिःसृतत्वेन वैदिकतया वा सकलं सधृतममेवाभिधत्ते । ‘अकार ग्रहणार्थ’ इति — कथं, अकारस्य अकारेण सार्वण्याभावेन दीर्घाप्राप्तिः । विवृतं करण मुष्णं स्वराणाञ्च तेभ्य ए ओ विवृततरो, ताभ्यामपि ऐ औ, ताभ्यामयाकारः, संवृतस्त्वकार इति शिनासूत्रप्रणयनात् । अत आह — अकारस्येति । शास्त्रान्ते “ अञ्च ” (८।४।६८) इति, तस्य चायमर्थः — प्रयोगे अकारः संवृतकरणक एव प्रयोज्यः, केवल माकारेण सार्वण्यार्थं तच्च तच्च विवृतत्वेनोपदेष्टव्य इति । विवृतेणाप्यकारेण विवृततमस्याप्याकारस्य सावर्ण्यं, विवृत-पदेश-सामर्थ्यात्, “ तुल्यास्यप्रयत्नम् ” (१।१।८) इति निर्देशाच्च ।

अ इ उ ण् । ऋ लृ क् । ए ओ ङ् । ऐ औ
च् । ह य व र ट् । ल ण् । ज म ङ् ग न म् ।
भ भ ज् । घ ढ ध ष् । ज ब ग ङ् द द् । ख फ
क् ठ थ च ट त व् । क प य् । श ष स र् । ह ल् ।
अकारादीनेतान् वर्णान् क्रमेषोपदिश्यान्तं ण-कारा-

दीनित्संज्ञकाननुबध्नाति प्रत्याहारार्थम् । तत्र ण-का-
रायेश्चतुर्दशभि रनुबन्धै र्यथाक्रमं—

“ एकं त्रीणि पुनश्चैकं चत्वार्येकं त्रयं त्रयं ।

एकं द्वे षट् तथैवैकं चतुःपञ्च षडेव च ॥ ”

अण् । अक् । इक् । उक् । एङ् । अच् । इच् । एच् ।
ऐच् । अट् । अण् । इण् । यण् । अम् । यम् । डम् ।
यञ् । भष् । भष् । अश् । हश् । वश् । भश् । जश् ।
पुनर्बश् । ऋक् । यक् । मक् । भक् । स्वक् । यर् । भर् ।
खर् । चर् । शर् । अल् । हल् । वल् । रल् । भल् ।
शल् । इत्येकचत्वारिंशत् प्रत्याहारा भवन्ति । उरण्
रपरः (१ । १ । ५१) चयो द्वितीया (८ । ३ । २८
सिद्धान्तकौमुद्यम्) जमन्ता ड्ड (११६ उ०) इत्येतै
श्चतुश्चत्वारिंशदिति ।

चतुर्दशैव सूत्राणि एकेनोपक्रमेणोपन्यस्य सर्वेषामेकेनैव प्रका-
रेण विवरणं कुर्वन् आह ‘ अकारादीनि ’ त्यादि । सूत्राणां
विच्छेदेन पाठात् णकारादीनामन्यत्वात् “ आदिरन्धेन सहेता ”
(१ । १ । ७१) इति सूत्रस्थोपस्थाने तानि तानि नामानि भवन्ती
त्याह — ‘ अन्त ’ इति । आदित्वन्तु मध्यमस्यापि परमपेक्ष्य
भङ्गीति काल्पनिकेऽप्यादित्वे इगादिसंज्ञा भवन्त्येव । सर्वत्र

णकारादयो हल एव ह्यवरटादौ तूच्चारणार्थोऽकारः । ननु हल
संज्ञाया अनिष्यत्ते रिषां कथमित् संज्ञा ? इत्याह ' इत्संज्ञका '
निति । युक्तिमाह ' प्रत्याहारार्थमिति ' अतस्तत् सामर्थ्यादादि-
रख्येति (१ । १ । ७२) सूत्रे गैवोपपत्तो, सहप्रहणादधिकादित्-
संज्ञा क्रियते इति भावः । प्रत्याहारस्य स्वल्पेन प्रवचनं बह्वना-
मुपादानं तदर्थम् । नतु अगजादिसंज्ञा-कार्यार्थम् । तथाच
दोषो णौ (६ । ४ । ८०) तिङ्सिच्प्रभृतयः प्रयोगाः, क्रिया-
विशेषणत्वात् क्लोवत्वम् । यान्युपयुक्तानि तान्येव कारिकया संशु-
द्धाति ' एकमिति ' । नान्कोविशेष्यत्वात् क्लोवत्वमितिभावः । चतुः
सहितानि पञ्च शाकपार्थिवादि (२ । १ । ६० वा०) । लृकारोप-
देशस्य लृदित्वादङ् (३ । १ । ५५) संक्षप्य इति श्रुतिश्च फलम् ।
कुमारो ऋतक इति वक्तव्ये लृतक इत्यस्यापि सामर्थ्यात् कुमार्य्
लृतक इति लृकारस्याच्त्वे यणादेशः फलमिति । न तु सावर्ण्यम् ।
ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञेत्यपिसिद्धम् । तथाच द्युताद्यलृदित
(३ । १ । ५५) इति निर्देशः । नापि यण्विधौ यथासंख्यार्थं आस्त-
रतम्यात् सिद्धेः । इत्संज्ञाप्यप्रयोजनात् अङ्विधानसामर्थ्यात् । हकार-
स्याट्सु प्रवेशात् वहिणेति णत्वम् । भ्रूलिप्रवेशात् शमेर्यङ्लुगन्तात्
लोट्सिपि शंशाहोति दोषानुस्वारी । शलिप्रवेशात् कश्च दुहादेः ।
आद्यो वकारोऽन्तस्थः सानुनासिको निरनुनासिकश्च, दन्त्यौष्ठयोऽ-
ल्पप्राणः । अन्यस्तु जशन्तव्यं तीर्णं वग्यं ओष्ठः स्पृष्टकरणो मञ्जा-
प्राण इत्यस्यैव भवभाव स्तेन मृगावित् विह्वला दक्ष्यतीत्यादौ

न भष् । तथाचापिशलिः । “ दन्वीष्ठरचा इकारस्य वक्ष व्यध-वृधां
नभषिति । उट्टौ भवतो यत्र यो वः प्रत्ययसन्धिजः अन्तस्थं तं
विजानोयाद् वक्ष व्यध वृधामपीति * च ” ।

तथा संवत्सर-शब्दोऽनुस्वारवानेव । अन्तस्था द्विप्रभेदा इत्य-
न्तरतमे सागुनासिके वकारे संवत्सर इति । सम्बद्धितं
सम्बाद् इत्यादिके बद्धस्थैर्ये बद्ध संदेशे इयाधुप्रोक्तस्य वा प्रोष्ठ-
त्वात्कारः परसवर्णः । एवं वास उपसेवाया मिति-
चौरादिके । रपर इति ऋकारसावर्णे लृकारस्य ग्रहणे
तवत्कार इत्यत्र ल भावार्थं र इति । ह्यवरट् इत्यस्य रवर्णेन
लण् इत्यत्रस्थ-लकारेण अनुनासिकेन इता प्रत्याहार इति
जयादित्यस्य वृत्तिकृतो मतम् । चयो ितीयाः शरिपोष्क-
रसादि रिति कात्यायनय इति मतमेतदुद्दयम् । अन्यदु-
णादि । एकं त्रीणि इत्याद्या वेषां अप्रवेशः । एतास्तु
चर्द्दशसूत्रा निवृद्धाः परास्तु सुट्मुसिडादयः कल्पिताः संज्ञा
निर्दिश्यन्ते । अयोगवाहानां सामान्येनोपदेश इति शिञ्जासूत्रे अव-
र्णयमन्यशब्देकदेशः । “ जे प्रोष्ठपदाना ” (७ । ३ । १८) मित्यत्र
ज इतिवत् । वाङ् प्रयत्ने घञि वाङ् 'उच्चारणम्' तेन अन्ययोमो-
ञ्चार्याणां मनुस्वारादीनां सामान्येन हलादिना व्यवहार इत्यर्थः ।
सर्व यथा शक्येत विधिः कर्तुमिति नातिप्रसङ्गायेति स्थितिः ।

अत्र प्रत्याहारसूत्रेषु हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः, हकारो हिः पठ्यते । अटिशब्दपि च प्रवेशार्थं तेन अर्हेणाधुर्चादिति । लण् मध्येऽकारः प्रत्याहारार्थः । ते च प्रत्याहारा एकचत्वारिंशत् । “ एकैकस्मान् ऊ अ ण रटा हाभ्यां ष स्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः । ज्ञेयौ चयी चतुर्भ्यो वः पञ्चभ्यः श्ली षड्भ्यः ” इति महाभाष्यम् ।

वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥

आत् ऐ औ वृद्धिसंज्ञकाः स्युः ।

‘ वृद्धिरिति ’ । संज्ञारूपेणार्थवत्वमिति प्रातिपदिकत्वे वृद्धि-शब्दात् सुः । स्वरूपमपि हि शब्दार्थएव * । आदिति ऐजिति च पृथगेव पदे । इन्द्र हि इतरतरयोगे द्विवचनं स्यात् । समा-हारे च “ इन्द्राच्चुदपहान्तादिति ” (५ । ४ । १०६) टच् स्यात् । ऐजिति ज्ञापकं, प्रत्याहारे चकारे न कुत्वमिति, गैलीयमिदं सूत्रकृतः । ‘ आदिति ’ तकारो दकारो वा “ ऋदोरविति ” (३ । ५७) वत्-सुखसुखार्थः । ननु तकारोयं “तपरस्पात्कामस्येति” (१ । १ । ७०) सूत्रे “ तादपिपरस्तपर ” इति न्यायेन ऐवो हिमा-

* मरुदुर्वादिने, शब्द यदा सोऽयं प्रतीयते ।

तसाङ्गं शब्दस्य तान्वादयस्य लक्षणम् । इति स्थिते । (८)

त्रिकस्यैव ग्रहणं यथास्यात् । यथा जायैन्द्री जायीहत मायीहत इत्यादौ चतुर्मात्रावैची माभूता मित्यर्थः कथं न स्यात् ? नैवं । तादपि पर इति पक्षस्य भाषावृत्तिकृता नाभ्युपेतत्वात् । शिक्षा-सूत्रकृतश्च त्रिषट्संख्यवर्गनिरूपणेन सन्ध्यक्षराणि रूतो द्विमा-त्राणि प्लुतक्रमेण त्रिमात्राण्यतोऽष्टावेवति चतुर्मात्रावैची वस्तुत एव न स्तः । प्लुतं विना च न त्रिमात्रौ । प्लुतप्रक्रिया च भाषायां नाद्रियत इति * । तकारो सुखसुखार्थ एव । वृद्धिगच्छ्यायं स्त्रीलिङ्ग एव । ये ते इति परसूत्रे विवरणात् । तथाव त्तिन्नन्तोऽयं संज्ञिनावनूय प्रथममेवाभिधानान्मङ्गलार्थोऽपि ।

“ मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानिच शास्त्राणि प्रथयन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि वीरपुरुषाणि च भवन्तीति ” स्थितेः । मध्येच “शिवशमरिष्ठस्य करेतातिलि”† (४ । ४ । १४३) त्यत्र शिवादीनामुपादानम् । शमोऽल्पाचतरत्वेन (२ । २ । ३४) पूर्व-निपाते प्राप्ते शिवशब्दस्य प्रागुपादानञ्च । शेषेच “नोदात्त स्वरितो-दयमिति ” (८ । ४ । ६७) वंदिकसूत्रे परग्रहणमकृत्वा उदयपदं मङ्गलार्थं मेव कृतमिति त्रिमङ्गलमिदं व्याकरणम् । संज्ञासूत्रमिद-

* अन्यथैव “ सासादनात् पूर्वकार्त्तिकादि ” (२ । १ । ४६) निर्देशान्नाभि-
मता शब्दा वेति किमन्यत्कृतया त्रिङ्गिरिति वा (अचिक्र पाठ , ४) ।

† शिवशमरिष्ठस्य करेतातिलि

मित्यालोच्य “ यत्रान्यत् क्रियापदं नास्ति तत्रास्तिर्भवन्ती ः परः प्रयोक्तव्य ” इति भाष्यस्थितः एकेनैवोपक्रमेण विवृणोति ‘ वृद्धिसंज्ञकाः स्युरिति ’ । वस्तुस्तु आत् वृद्धिः , ऐ वृद्धिः , अं वृद्धिरित्यर्थः । भवन्तीति वर्त्तमानकालप्रतिपादिका विभक्तिः । अत्राज्ञातज्ञापनं विधिरिति विधालिङ् (३ । ३ । १६१) पठति बभूव इत्यादिवत् न प्रत्ययाः ।

अदेङ्गुणः ॥ २ ॥

अत् एङ् गुणसंज्ञकः स्यात् ।

‘ अदेङ् ’ ॥ अतस्तकार आकार निवृत्त्यर्थः । न च तस्य वृद्धि संज्ञा बाधिका , एकामंज्ञाधिकाराभावात् , तरतीति (४ । ४ । ५) निर्देशात् सिद्धौ , प्रतीति लाघवार्थः । ‘ अत् एङ् गुणः ’ स्यादिति एकवचनेन विवरणेन अत्र एङ् चेति समाहारबन्धः सूचितः * । न चात्र मिलितानां संज्ञा भवति नेतु रित्यादिनिर्देशात् । ऋकारस्य गुणे आन्तरतम्याभावादेव त्रयः सर्वे गुणाः प्राप्नुवन्ति । तत्र “ कार्यकाले संज्ञापरिभाषे ” इति न्यायात् , गुणविधानकाले संज्ञाः सूत्रस्यास्य उरण् रपर” इति (१ । १ । ५१)

* भवन्ति इति कश्चित् पाठः ।

* पुत्रिभूते त्वेव व्याख्यात इति समासान् स्यात् इत्युक्तदोषात् तदन्वय-
त्वात् प्रयोगस्थापकपरम एव सन्निहितम् । इति पाठः, लक्ष्म् (८)

परिभाषायाद्योपस्थाने ऋकारस्य गुणो भवन् अण् भवति । स च र-परो भवति । अणित्यस्य च पूर्व्वेण णकारेण प्रत्याहारग्रहणात् । तत्र सन्निविष्टत्वात् रपरोऽकारो गुणो भवतीति भाष्यम् ।

द्वकोगुणवृद्धी ॥ ३ ॥

अनुक्तस्थाने ये गुणवृद्धी ते द्वक एव स्थाने वेदितव्ये । “सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयो” (७ । ३ । ८४) रित्यङ्गस्य गुणः । चेता , स्तोता । “सिचिवृद्धिः” (७ । २ । १) अचैषीत् , अलावीत् , अकार्षीत् । कथं द्यौः , सः ? गुणवृद्धिशब्देनानभिधानात् ।

‘ द्वकः ’ ॥ परिभाषासूत्रमिदम् । परि सव्वत्र शास्त्रे उपयुक्ता भाषा भणितिः , परिभाषा । सा लिङ्गवती विध्यङ्गशेषभूता च । या लिङ्गद्वारणैकभागेन उपयुज्यते , सा लिङ्गवती । या च सकलेनैव * विधिवाक्ये उपयुज्यते , सा परा ; सा च काचित् विधेरङ्गभूता , यां विना विधिवाक्यं नैव प्रवर्त्तते , यथा “आटेः परस्येति ” (१ । १ । ५४) । नहि तद्धिना “ ईदास ” इति (१ । २ । ८३) प्रवर्त्तते । काचिच्च विधिशेषभूता “ विप्रतिषेधे परमिति ” (१ । ४ । २) अविरोधे वृत्तेष्वित्यादौ भक्त्येव (७ ।

*ने याव स धनेव विधिवाक्ये उपयुज्यते(उ) । सक नैव (उ) ।

३ । १०३) मन्वाहतमेव । विरोधविषयेषु वृत्तेभ्य इत्यादिषु इयं परं कार्यं कारयतीति गुणशब्दं वृद्धिशब्दं लिङ्गत्वेऽङ्गव्य इक इति सूत्रैकदेशेनोपयुज्यते इति लिङ्गवतो परिभाषा । ननु “ आद्गुण ” (६ । १ । ८७) इत्यत्र “ इकोयणचो ” (६ । १ । ७७) त्यतोऽचोत्यनु वृत्ते “ वृद्धिरेचो ” त्यत्र (६ । १ । ८८) च आदित्यनुवृत्ते स्तत्र विधौ किमनया प्रक्रियया इत्याह— ‘अनुक्तस्थान’ इति । नोक्तं स्थानं ययो स्ते तथा । ‘ इकएवेति ’ । यत एवकारकरणं , ततोऽन्यत्रावधारण मिति च गुणवृद्धौ नियम्येत , इति नियमार्था परिभाषेयं , अन्यथा परसूत्रेण सह एकवाक्यं स्यात् । किमनेन पृथक्कृतं न ? तेन याति शङ्कते इत्यत्र न गुणः । असतिह्यत्र नियमे आन्तरतम्या दाकारस्य गुणोऽकारः स्यात् । ककारस्य च कण्ठात्वा दात्तरतम्यादकारः स्यादेव । न च “ गापोष्टगिति ” (३ । २ । ८) टकः कित्त्वं आतो गुणाभावस्य ज्ञापकं , यदणार्थत्वस्यापि सम्भाव्यत्वात् । न च ऊर्जई (३ । २ । ८७) विधानं हलो गुणाभावे ज्ञापकं , आन्तरतम्याभावान्नकारस्य अकारः स्यादेवेत्यसम्भवः । ‘ अङ्गस्यगुण’ इति । इकइत्यनुपस्थाने येन विधिस्तदन्तस्तेति ” (१ । १ । ७२) दगन्तस्याङ्गस्येत्यायाति । तदाह , चेतति , टच् । यत्रतु “ मिदेर्गुणः ” (७ । ३ । ८२) “ सृजेर्वृद्धि ” (७ । २ । ११४) रित्यादा वङ्गमिगन्तं न भवति , तत्राङ्गस्येति इक इति विशेषणीयं , तदुक्तं भाष्यं ‘ नङ्गनिष्ठार्था शास्त्रे प्रकृतमि र्युक्तेति ; भवति हि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्ति

नहि सद्देहादलक्षण” मिति परिभाषाभ्यां सर्वत्र व्यवहार इति ।
‘मिचिञ्चि’ रिति । ‘ह्यन्तत्तणेत्यत्र ” (७ । २ । ५) ि श्वि-
ग्रहणेन ापित मिदं न सिच्यन्तरङ्गमस्तीणि अन्यथा अन्तरङ्ग-
त्वाङ्गणेऽयाःश्चे च यान्तत्वाःव निषेधः स्यादिति । तथाच गौरि-
वाशरो दगवोत् , यौरिवाशरो दयवीदिति चान्तरङ्गस्यावादे-
शाभावा दोकारान्तस्याचारक्त्वन्त धातो लृङि नित्या वृद्धिर्न
भवति , इक इयस्य व्याख्यं, * ततो,वादेशे कृते “अतोह्लादे-
रिति ” (७ । २ । ७) पक्षे वृद्धौ अगवीदगावीदिति इयमेव भवति ।
‘कथ’ मिति । आकार आकारथ वृद्धिसंज्ञकौ । अकार एका-
रथ गुणसंज्ञकौ । तथाच अनेन नियमेनानिकां हलां कथमेते इति
प्रश्नः । ‘गुणवृद्धिगद्देनानभिधानादिति’ । प्रकृतत्वात्तयोस्ते इति
कर्तव्ये यद्गुणवृद्धौ इति वचनं तस्येदमेव फलं , यच्चगुणवृद्धिशब्द
सुवार्थं गुणवृद्धौ विवक्ष्येति , तत्रैवापत्तिश्च इति भावः । यद्यपि
वृद्धिशब्दो ह्यतस्तथापि धर्मादिपाठानुगुणवृद्धौ इत्यपि । ये
तु “ तस्य व्याख्यानं इति च व्याख्यातव्यनाम्न ” (४ । ३ । ६६)
इति , “तद्इति ” (४ । ४ । ७६) निदं गाच्च, याति शङ्कते इत्यत्र
व्यवर्धमाहु स्ते “ पुगन्तेयत्र ” (७ । ३ । ८६) ख्यापयतीत्याका-
रस्य गुणो नेति व्याख्यं इतोक्त इत्यस्यैव फलम् ।

न धातुलोप आर्द्धधातुके ॥ ४ ॥

धात्वेकदेशा धातुः । धातुलोपनिमित्ते आर्द्ध-
धातुके ये गुणवृद्धी प्राप्नुत स्ते न स्तः । लालुः ,
पीपुवः , मरीमृजः । पचाद्याचि ३ । १ । १३०)
यडो लुक् । इक इत्येव, अभाजि, रागः ।

‘न धातु’ ॥ धातुलोपमपनीय यङ्लुक् इति न कृतं, वैचित्रग
र्थम् । आर्द्धधातुक इत्यपनीय अचीति न कृतं, प्रत्याहाराशङ्का
निवृत्तये इत्येके; बोभुवितव्यमित्यर्थ मित्यन्ये । अतिर्डीति न
कृतं लडाद्यर्थम् । धातोः सर्वावयवस्य लोपङ्गमेव कार्थ्यनाम्नि
किं निर्दिष्टेनेत्याह ‘धात्वेकदेश इति । लोपपदश्च कर्मघञन्तम् ।
धातोः * ह्योपी यस्मिन् तद्भातुलोप आर्द्धधातुकम् । तदेव च
यदि गुणवृद्धो निर्मित्तं, तदा तत्र परं धातो गुणवृद्धी न स्तः ।
तदाह ‘पचाद्याचि’ ‘यडोलुक्’ इति । लोलृयादिभ्यः पचाद्याचि
(३ । १ । १३४) विहितं “यडाऽचिचति” (२ । ४ । ७४) “सर्वे
विधिभ्यो लुग्विधि व्येकवानिति” । अतो लोपमकृत्वा सर्वावयवस्य

यङो लुकि कृते तस्मिन्नेवाच् प्रत्यये आद्ययोगुणः परस्य मृजेर्वृद्धिः (७।२।११४) प्राप्नोति । निषेधात् * भवति ।

धातो लीपे सतीति न व्याख्यायते । धातुलोपशब्देन यदाई-धातुकं विशिष्यते, तस्य फलं क्लोपयतीति । धात्ववयवं पुकमाश्रित्य-लोपो व्यार्व्वलीति (६।१।६६) यलोपेऽपि णिचि गुणो भवत्येव । न ह्यत्र धातुलोपस्य निमित्तं आर्द्धधातुक मिति कृत्वा चेलेक्लोपे रिति (३।४।३३) निर्देशादेव सिद्धमिति कृत्वा कृदन्तादा-ख्यानात्तदाचष्टे इति णिच् क्लृगादि यत्र क्रियते तत्र रावणं भेद-यति, सीतां हारयति, इत्यत्र धात्वेकदेशस्य कृतो लोपेऽपि सति णिच् आर्द्धधातुके गुणवृद्धी स्यातामेव, इत्यन्ये वदन्ति । नहि णिचि कृतोलुक् योगपद्येन विानात् । धातुग्रहणं बहु-व्रीहिसंप्रत्ययार्थम् । लोप इत्युक्ते अन्वयलोपे लघितेत्यत्रापि न स्यात्, बहुव्रीहौ तु आर्द्धधातुकोत्पत्तेः प्रागेव अकारस्य लोप इति गुणो भवत्येव । आर्द्धधातुक इति किम् ? लोल-पीति ।

● यङोऽपि सति मन्त्रेण धातोरवयवस्य यङो लुकि कृते तस्मिन्नेवाच् प्रत्यये आद्ययोगुणः परस्य मृजेर्वृद्धिः (७।२।११४) प्राप्नोति । अस्मादिषेधात् न भवति । न च यङोऽकारस्यातीलोप (६।४।४८) इति लोपे तस्य स्थानिवत्त्वात् ते न स्यातामिति वाच्यम्, “ सर्व्वेऽधिभ्यो लुभ्वि धर्म्मलोपानिति लोपात् प्रागेव यङ् लुको भावान् अनयवगमिहे मसुतः यमसिद्धिर्म्मलोपस्येति (१, ४) पाठान्तरम् ।

‘अभाजोति’ । भञ्जेष चिणो (६।४।३३) ल्यनुनासिक-
लोपः । ‘राग’ इति । घञिच भावकरणयोरिति (६।४।२७) ।
इकएव वृद्धिर्निषिध्यते, नानिक इति ; अत उपधया (७।
२।११६) इति वृद्धिर्भवत्येव ॥

॥ क्ङिति च ॥ ५ ॥

किति ङिति च निमित्ते ये गुणवृद्धौ प्राप्नुत स्ते न
स्तः । किति । कृतं, स्तुतं * । ङिति । चिनुतः,
चिन्वन्ति, मृष्टः †, मृजन्ति, ममृजुः ॥ कथं
मार्जान्त, ममार्जुः ?

मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते ॥ *

व्यवस्थितविभाषया नित्यं तुन्दः, परिमृजः ॥

‘क्ङिति’ । इक इत्येव । कामयते कमे णिष्ठापि (३।१।
१०) वृद्धिः । निगु-शब्दात् § नडादिवात् फकिं (४।१।८८)
कितिचेति (७।२।११८) वृद्धिः, सामर्थ्यात् । ओर्गुणस्तु कथम् ?

* चितं, प्युत, भुक्त, (क, घ,) ।

† मृष्टि (क, घ,) ।

‡ ‘निगु’ इति वृद्धितकाशक्याः नडादिगणं पाठः ।

फकः कित्वात् गुणस्य चात्रेगाश्रयत्वात् । न च इक इत्युच्चार्य्ये विहिते ते एव न भवतः , इत्यत्र विनिगमक मस्ति । उच्यते, चकारोऽत्र क्रियते अशुवर्तमानस्यापीकोऽनुकर्षणार्थं स्तेन इक इति शब्देन इको ये गुणवृद्धौ ते एव न स्त इति व्याख्येयम् । पूर्वसूत्राद्वातुपदमशुवर्त्तते , तेन धातोश्चि निर्षेधोऽनेन नान्यस्येति वा । एवञ्च वभ्रूमेति प्रथम-णलि अचो ज्णितीति (७ । २ । ११५) वृद्धे त्रिषेधोऽपि युक्त एव । ऋद्धाधितौ यस्येति प्रत्ययसामान्यापेक्षया एकत्वं न चात्र यथासंख्यं तदधीते (४ । २ । ५८) तेनदोष्यती (४ । ४ । २) त्यादि निर्देशात् । ऋद्धाधितौऽङि गुण (७ । ४ । १६) इत्यत्र तु अङ्गेव गुणो नान्यस्मिन्निति णिदभाष्यमापि स्त्रादिति न ज्ञापकम् । कडितथ परत्वं तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य (१ । १ । ६६) इति सूत्रवत्सादायाति । तथा चापन्त्य एव निषेधात् , चित मित्येवोदाहरणं युक्तं ; न भुक्तमिति । व्यवधानादित्याह 'निमित्त' इति । एतच्च तस्मिन्निति सूत्रे (१ । १ । ६६) निर्दिष्टपदं निर्दिश्यता सूत्रकृतं स्वोक्तमितिभावः । प्रत्यामत्या आतिदेशिकं उदाहरति, क्णित इति । सार्कधातुकमपिदिति (१ । २ । ४) डित्वात् चिन्वन्तीति इय्वो (६ । ४ । ८७) रिति यण् , अशिश्चियदिति परमाश्रित्य न लघूपधगुणः । अन्तरङ्गत्वेन चङि इयडा बाधितत्वात् । संक्रमे निराकरणे प्रकृतत्वाद्दृडेः ग्लाजिस्थस्येति (३ । २ । १३८) क्सुः , क्रिदेव नगित् , तेन जिष्णुरित्यादो न गुणः । भूष्णुरित्यत्र गुणेटी न भवतः । केवलं स्यात्सुपदे किति घुमास्येति

(६।४।६६) इत्वं प्राप्नोति. तदर्थं तत्र इष्टि स्वयमेव वृत्तिकृता
स्वीकरिष्यते इत्यत्र गकारो न व्याख्यातः । भविष्णुरिति तु भूष-
येति (३।२।१३८) सूत्रेण इष्णुचि न निषेधः । निमित्तसप्तमीच,
यस्य च भावेन भावलक्षण (२।३।३७) मिति सूत्रेण । क्ङि-
तोर्हि निमित्तयोर्भावेन गुणवृद्धयोरप्रामिलक्षणभावो लक्ष्यते ।
निमित्तपदञ्च सूत्रे क्ङितीयस्य शेषत्वेन व्याख्येयम्, अणवोक्तं
किति ङिति निमित्ते इति ।

दीधीवेवीटाम् ॥ ६ ॥

दीधीवेव्यौ च्छान्दसौ । इटो गुणो न स्यात् ।

अकारिणं, अरिणम् । लुङि सिपि लघुप्रधगुणोऽत्र
निषेधः ॥

‘दीधी’ ॥ द्विस्त्रित्तरिति (८।३।४३) सजन्तयोर्द्वित्रयोः
माहचर्यादेव चतुरिति सजन्तं यद्वा ह्ये छत्वोऽर्धवचनं सच्चरितपरि-
भाषा-ब्रूदासार्थम् ७ । तस्य च क्लृप्तमिह आगमस्येडो यज्ञणम् ।
न त्विट् गतावित्यस्येत्युदाहरति । ‘अकारिणं’ मिति । कण रण

* न च अत्रार्थेऽपि सामान्यवचनं भवति इति वाच्यं द्विस्त्रित्तरित्यत्र कर्त्तव्यं
सहचरितस्य वचनं न भवतीति ज्ञापनायम् (‘ट’ पादात्परम्) ।

वण भण शब्दार्थाः , यस्मात् प्रत्ययविधि (१ । ४ । १३) रित्यत्र तदादिग्रहणात् सिजन्तस्याङ्गत्वे गुणप्राप्ति माह, ' लुङि मपीत ' । ननु लुङो ङित्वादेव पूर्व्वेण निषेधः स्यादिति न शङ्क्यं , भूसुवो स्तिङोति (७ । ३ । ८८) निषेधेन ज्ञापित मिदमेतत्त्वाश्रयङित्वे न गुणनिषेध इत्येके । अकरत्र मचिनव मित्यादौ स्यादेव गुणः । अत्र भाष्यम् । “ नेङ्गो (७ । २ । ८) त्यत्र इङ्ग्रहणानुवृत्तौ यदा-र्द्धधातुक स्येङ् (७ । २ । ३५) इति इङ्ग्रहणं तत् सम्भवतो विकारस्य निवृत्त्यर्थं मितं गुणो न भविष्यतीति । किमिङ्ग्रहणेन ? तत्कृतं वैचित्र्यादिति । तथात्वेपि पठौषि ब्राह्मण-कुलाणीत्यत्र सान्त (६ । ४ । १०) इति दीर्घं न स्यादिति कर्तव्यमेवेङ्ग्रहणमिति तु टीका । वस्तुतस्तु इङिति प्रकृते पुनरिङ्ग्रहणमिदो बलात्बोधनार्थमिति । वशित्वेति संप्रसारणात् पूर्व्वमेवेडागम इति न क्लामे (१ । २ । १८) ङिति कित्वनिषेधात् न संप्रसारणमती दीधीसूत्रे युक्तमेवेङ्ग्रहणमिति ” ग्रह्य्या (६ । १ । १६) इत्यत्र भाष्य एवोक्तम् ॥

हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥

संलग्ना हलः संयोग इत्युच्यते । अग्निरिति
ग-नौ , स्वीति स-त-राः ॥

‘ हलः ’ ॥ बहुवचन मतन्त्रं तेन द्वयोरपि संलग्नयोर्हलोः

संयोगसंज्ञा । संयोगादेरात् (८ । १ । ४३) इति प्राप्नो, न याख्या
 प्रति (८ । २ । ५७) ध्याद्यो नैवनीधात् तदुच्यते 'सूत्रे
 लिङ्गवचनेनात्' इति । अत्र अह 'अग्नि रति गवा'
 निनि । रूपोदहरणम् कार्योदहरणमग्नित्वत् । अकारस्य
 संयोगे गुरुत्वादिगन्ताच्च लघुपूर्वात् (५ । १ । ३३) इति नान् ।
 'अनन्तरा' इति । विजातीयै रव्यवहृता इत्या इति । वह्ना
 मपि संज्ञेत्याह 'स्त्रीति' । तन सुस्त्रिय भाव सुस्त्रीव मिति
 पूर्ववद्वाण् । संलम्बो हल् संयोग इषेवात्, संमर्गोहि *
 द्विषे स्त्रिष्ठ थ, किं बहुवचनेनातन्वेण ? समदायस्य संज्ञा यथाभ्या-
 दित्यर्थे † । तेन पठन्नित्यत्र तलोपि प्रथेकं संज्ञायां नलोपोपि
 स्यात् । तथा उपेयिवाननाश्वान् (३ । २ । १०६) इति निर्देश
 कसु-सलोपिऽपि लकारस्य अवगात् । हल् इति किं ? तितउ
 च्छत्रम् ‡ । अत्र संज्ञायां संयोगाकलोपः स्यात् ।

मुखनासिकावचनेऽनुनासिकः ॥ ८ ॥

मुखसहितया नासिकया उच्चार्यते यो वर्गः
 सोऽनुनासिक-संज्ञकः स्यात् । अ आं ऊं ञ
 ण न माः ॥

* मलघोहि ('ट' पाठात्परम्) । † स्यादित्येवमर्थे ('ट' पाठात्परम्) ।

‡ अथ न गुणशब्दा, तन्नोति दंत (७३० उ) इति विधानात् ।

अथवा 'वोरिति विदध्यात्' 'ट' अक्षिक पाठः ।

‘मुख’ । मुखञ्च नासिका च मुखनासिकं , तेन आ समन्तात् उच्यते यः स वर्णोऽत्रेति विवक्ष्यायां मुखपद मनर्थक मेव । आदिर्जि टुडव (१ । ३ । ५) इति । इन्द्रपदानां पत्येक मन्वयात् । यो मुखेनोच्यते यथ नासिकयेत्यर्थे वर्णमात्रस्येव मुखभवत्वात् संज्ञाप्राप्तेः न चाभ्युपगमः । द्वितीयाश्रित (२ । १ । २४) इत्यादौ श्रिताव्यस्तापन्नादावनुनासिकस्य क्लिभलो रिति (६ । ४ । १५) दीर्घत्वादिप्राप्तेः । न हि सोऽस्ति वर्णो यो मुखसम्बन्धं वागिन्द्रियं विना उच्चरति । तथाहि —

“ आत्मा बुद्ध्या समर्थार्थान्नियुङ्क्ते तद्विवक्षया ।
 मनस्तद्वह्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥
 अग्निमारुतसंयोगात् क्षोभाद्वागिन्द्रियस्य च ।
 सूक्ष्मा वाग् जायते पूर्वं स एव कथितो ध्वनिः ॥
 तत्तत्स्थानेष्वथ यदा वायुश्चरति सेन्द्रियः ।
 पश्यन्ती वर्णरूपा वाक् तत उत्पत्तिमर्हति ॥
 मध्यमा पदरूपार्था(तु) वाक्यरूपा तु वैखरो ।
 इति वाचा मवस्थाः स्युर्मुखमध्ये तदिन्द्रियम् ॥
 अर्थसंप्रत्ययो वाक्यात् श्रुतादनुमितात्मतात् ।
 विशिष्टं खं मुखं राति विश्वरा मैव वैखरो ॥
 अष्टौ स्थानानि वर्णाना मुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
 जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकीष्ठञ्च तालु च ॥ ”
 इति शिक्षास्मरणात् । तथाच, मुखपदमनर्थकं, नच नामि-

कावचन मिलेवान् ; मुखमध्ये तदिन्द्रिय मितिबचनाम्नासिका-
मात्रेणोच्चारणस्यासम्भवात् । तस्मात् अयमत्र समासः, इत्याह
'मुख' सहितयेत्यादि । शाक पार्थिवादि (२ । १ । ६० वा०) ।
तेन आडपि न कल्पनीयः, सर्वञ्चार्त्वितीभावः । वचन इति
कर्म्मणि ल्युट् । अ आ इति, अकाराकारावूच्चारणार्थौ ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ६ ॥

तुल्यमास्यं ताल्वादि स्थानम् । प्रयत्नः स्पृष्ट-
तादि र्येषां, तेऽन्योन्यं सवर्णसंज्ञकाः स्युः । वर्ग्यो
वर्ग्येण सवर्णः । अचः सस्थानाः । अनुस्वारस्य ययि
परसवर्णः (८ । ४ । ५८) । शङ्किता, कुण्डिता ।
अकः सवर्णं दीर्घः (६ । १ । १०१) दण्डायम् ॥

ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञाः वक्तव्या ॥ * ॥

होतृ लृकारः होतृकारः । लृकारस्य दीर्घो ना-
स्तीति ऋकारः ॥

तुल्य । तुलना तुला, " चिन्ति पूजि " (३ । ३ । १०५)
इति चकारादङ्, तामर्हति ; दण्डादित्वात् (५ । १ । ६६) यः ।
तुल्यः सदृशः । तुल्य आस्ये प्रयत्नी यस्य इति वृत्तिकता * समाम
उक्तः । तत्रच "अमूर्ध्वमस्तकात् स्वाङ्गादकामे" (६ । ३ । १२) इति

अनङ्गोऽप्येति, इति दृष्टा समसान्तरमाह 'तुल्य' मित्यादि ।
 आद्यन्दा भक्ष्यममदिति, "अन्येष्वपि दृश्यते" (३।२।
 १०१) इति उ प्रत्यये, आस्यं मुखं, तत्रभवमिति "शरीरा-
 वयवाद्यति" (१।१।६) अ.स्यं, तात्वादिस्थानं, "हलो यमां
 यमि लोपः" (८।४।६४) इति यलोपः । आस्यञ्च प्रयत्नश्च तौ
 तुल्या यस्येति वर्णसमान्यपेक्षया एकवचनम् । 'स्पृष्टतादि'
 रिति । स्पृष्टता, ईषत् स्पृष्टता, विवृणता, संवृतता, चेति
 चत्वार आभ्यन्तरा प्रयत्नाः । समानञ्च तत् वर्णञ्चेति सवर्णं ;
 वर्णशब्दोऽर्द्धचर्चादिः (२।४।३१) । संज्ञिति तुल्यशब्दस्य
 संज्ञायः समानशब्दस्य "ज्यातिर्जनपद" (६।३।८५) इति
 वर्णशब्द समावात् । सदृशार्थतया सादृश्यस्य चोभय निष्ठत्वा-
 दाह— अथान्य' मिति । क्रिय विगेषणत्वात् कर्मत्वं पुंस्त्वं
 स्वभावात् । क्लृप्त्वे हि अभ्यन्तरा "अमोऽदड्" (७।१।
 २५) आदेशः स्यात् । तथाच "इतरतरपरस्परान्योन्य शब्दाः
 कर्मयतोहारैकवे पुंवेप्रया, निपातनत् साधव" इति यच्चमाण-
 त्वात् क्रियाविगेषणत्वेऽपि पुंस्त्वं स्वभावात् । यद्यस्य
 समानं, तत्तस्य समानवर्गमिति । अ कु ह विसर्जनीयाः
 कण्ठ्याः इ च य शा स्तालभ्याः । ऋ ट्, र षा मूर्धन्याः ।
 ख तु ल सा दन्त्याः । उ पूषाभ्यानीया ओष्ठ्याः । अं आं ङ अ

ण न मा अनुनासिका नामिह्याः । इतिदिरोशा तत्त्वादि-
स्थानम् । कटयो मात्रमानः स्पर्शाः । स्पृष्टकरणं स्पर्शानाम् ।
अल्लस्या य र ल वाः । ईयत् स्पृष्टकरणं मत्तःस्थानाम् ।
उष्माणः श ष म ह्राः । स्वरः मर्दे एवानः । द्विवृतं करण
सुमणा स्वराणां चति, तेभ्य ए आ विवृततराः ; ताभ्यामपि
ऐ श्री ; ताभ्यामप्याकारः । संज्ञकस्वकारः । इतिदिरोश्या
प्रयत्ना उच्येया । तत्र इन्द्रप्रयत्नस्य पत्येकं मत्वयात् केवलं
यत्तुत्यास्यं, यच्च केवलं तुल्यप्रयत्नं, तथापि मज्जास्थानतश्च
भिन्नस्थानानां तुल्यप्रयत्नानां मवर्णमंज्ञायां तर्कित्यतः “ भ्रूरी
भ्रूरी मवर्णः ” (८ । ४ । ६५) इति स्पृष्टकरणस्य प्रकारस्य
बाह्येण तकारे लोपः स्यात् । भिन्नप्रयत्नानाञ्च तुल्यस्थानानां
संज्ञकत्वे अरुशोतत इति अरुम शब्दः वयव सकारात् हलः
परस्य धात्ववयव शकारस्य चकारे मणिलोपः स्यात् । इति न
स भव्यम् । मनुष्यायेन वाक्यपरिममामि रिति पत्तस्यः व्ययणात् ।
पूर्ववृत्तवत् अस्यमदितप्रयत्न अस्यप्रयत्नं मत्तुल्यो यस्य त वा
मममनोयत् । ‘ वर्यो वर्येणिति ’ । यर्गे भो ि जादित्वात्
(४ । २ । ५४) यत् । अर्थात् वर्यः स्ववगस्य मवर्णः ।
‘ मस्थानः ’ इति । मम नं स्थानं देषा करणाधिकरण
व्यङ्ग्यन्ततयः स्थानं प्रयत्नः कण्ठदि च । ‘ लृवर्णस्य दीर्घी
नातीति ’ । अ इ उ ऋ ए क्रमादिक द्विसादिक त्रिसादिकतया

हादश । ल एकमात्रिक त्रिमात्रिकतया द्वौ । सम्यक्तराणि
 च ऋस्वहीनान्यष्ट । एवं स्वरा हाविंशतिः । कादयः पञ्चविं-
 शतिः य र ल व श ष स ह्रा अष्टौ । अनुस्वारानुनासिकः ।
 जिह्वामूलोयोपाधानीया सत्वारः अयोगवाहाः । कुं खुं गुं घुं
 यमाद्यत्वारः । इति त्रिषष्टि-वर्णाः । इति शिक्षाकारोक्त-परि-
 संख्यया लवर्णस्य वर्णत एव दीर्घा नास्तीति ॥ ८ ॥

नाज्भलौ ॥ १० ॥

अच्-हलौ मवर्णसंज्ञकौ न स्तः । दण्ड-हस्तः ।
 दधि-गीतम् । वैपाशो मत्स्यः । आनडुहं चर्म ।
 यस्येतिचति (६ । ४ । १४८) लोपो न भवति ॥

‘नाज्भ’ । साहित्ये द्विवचनवहुवचने हस्तौ वा अज्भला-
 विति भयो हीऽन्यतरस्याम् (८ । ४ । ६२) इतिपूर्वमवर्णतया
 ङकारस्य भकारः । ‘दण्डहस्त’ इति । अकारङ्कारयोः-
 सावर्ण्याभावात् अकः मवर्ण (६ । १ । १०१) इति न दीर्घः
 एवं ‘दधिगीत’ मित्यत्रापि इकारशकारयोः । एतदर्थं सूत्रं
 न कर्त्तव्यम् । अथेव दीर्घविधाना दित्याशङ्कोदाहरणान्तर-
 माह - ‘वैपाश’ इति ।

“ विपाशात् विपाट्स्त्रियाम् । ”

इति शकारान्तोऽपि । अचौ परस्परं सवर्णौ न भवत इति तु न वाच्यं, नाजिति अत्रैव दीर्घकरणात् . तथा हर्ला पर-
स्परं इति च न वाच्यम् । अज्भलाविति पूर्वसवर्ण-भकारा-
देश विधानात् । आकारान्तस्य स्थानिवद्भावादेव लोपस्यापास्त-
त्वादिति भावः । विपाग् शब्दः । विपाशि नद्यां भव इति
अणि । इकार सावर्ण्यं यस्येति च (६ । ४ । १४८) इति
श-लोपः स्यात् । एवमनडुहो विकार आनडुह इति, तस्य-
विकारः (४ । ३ । १३४) इत्यणि, अकार सावर्ण्यं हकारलोपः
स्यात् । मति त्वम्भिन्योगे यत्तत्र अचौत्येव ' कुमारी शत ' इति
प्रत्युदाहरणं कृतं, तत् प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (६ । १ । १०२) इति
वच्यमाणसूत्रेऽचौत्यनुवर्त्तते इति । वृत्त इत्यत्र न दीर्घ इत्यर्थं
गङ्गास्तोतो न्यायेनाचौत्यनुवर्त्तते एवेति प्रकाशयितुम् । तच्च
“ उपायस्यानुपायतोपालम्भा नतृपात्तषु नानात्वमिति ” न्यायेन ।
ननु अणुदित् सवर्णस्य (१ । १ । ६६) इति सवर्णग्राहकं
सूत्रं, तच्च “ तावदेव स्तश्च सवर्तिष्ठते यावत् कस्य कः सवर्ण
इति न निर्णय इति ” ; तत्र प्रत्याहारसूत्रनिविष्टा अचौ
ऋस्वा एव ; तथा सवर्णसंज्ञासमय एव नाज्भलावित्यस्योप-
स्थानात् । ऋस्वाना सचां हलाच्च सावर्ण्यं निषिद्धं, दीर्घाणाम्
हल्भिः सावर्ण्यं सप्रतिषिद्धमस्येव । ततो युक्तं सचिच्येविति ।
नेवम् । नञ्जातत् सूत्रकृतोऽभिमतम् । तथात्वे हि तु न्यायप्रयत्नं

सवर्णम् (१ । १ । ६) अनञ्भलित्येकमेव सूत्रं कुर्यात्
 पार्थक्यस्येदं फलम् । स्वस्थानप्रयत्नानामवां हलाच्च पूर्व्वेण
 सवर्णमञ्जाविधानात् अणुदित् (१ । १ । ६६) इति सूत्रे
 च तस्योपस्थानात् दीर्घाणामपि ग्रहणं सिद्धम् । ततो 'नाञ्भ
 लाविति' निर्दिश्य प्राधान्येन विधानात् ह्रस्वदीर्घाणा मवां
 गन्धमात्रेण हल्भिः सावर्ण्यं निष्यत् इति व्यवस्थितिः । युक्त-
 च्छेतेनैव । अन्यथा टास्यतीत्यत्राकारस्य इकारेण सावर्ण्यमस्तीति
 इणः (८ । ३ । ३०) इति पत्वं प्राप्नोति ; दाता यातेत्यत्र
 हाङ् : (८ । २ । ३२) इति टादेर्घातोर्घ (८ । २ । ३२)
 इति षत्व ढत्वं स्याताम् । दामीञ्चमित्यत्रापि इणः भीत्यमिति
 (८ । ३ । १८) ढत्वं स्यात् । भाः काम्यतीत्यत्र इणः ष (८ ।
 ३ । ३६) इति पत्व स्यात् । दोष्क इत्यत्र पत्वार्थम् । तत्रापि
 परेण ककारेण प्रत्याहारस्याश्रितत्वात् । एवं नदी नदीभ्यामि-
 त्यत्र कृगां पः (८ । २ । ३६) इति ईकारस्य पत्वं स्यात् ।
 एवं नीतं गीतमित्यादी "गरः स्वयो दे" (८ । ४ । ४० वा०)
 इति तकारस्य द्वित्वं स्यादित्यादयो टाषो भवेयु स्तस्माद्द्वि-
 तमिदं ह्रस्वात्सामान्येण सावर्ण्यं नास्ताति ॥ १० ॥

ईट्टेट् द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥

ई ऊ षकारान्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् ।

अग्नी अत्र, वायु अत्र, स्वः इह, पचेत् इह ।

मणौवादीनां प्रतिषेध इत्येके । इवार्थे व-कारोऽयमित्यन्ये । मणौव, दम्पतीव ॥

‘ईदू’ ॥ संज्ञात्वादेवो टि घु घाटिवर् प्रष्टञ्चपदसंज्ञो ग्रहेः पदास्त्रे (३।१।११०) रीतिसूत्रे यत्पदग्रहणं तस्मिन् प्रयोजनमिदम् । यत्र प्रष्टञ्चशब्दः संज्ञा श्रूयते, तत्र तस्मान्मानाधिकरणेन पदमुपतिष्ठते, तदेव पदं संज्ञि ईदादिभिर्विगिन्यते । विगिन्येनेन च तदन्तविधिर्भवतीत्यत आह, ‘ई अ एकारान्तमिति’ । तप्यकरणं स्पष्टार्थम् । द्विवचनमित्यापि द्विवचनान्तमेव, अग्नौ इमाविति प्रष्टञ्चवात् भूतप्रष्टञ्चा अचीति (३।१।१२५) प्रकृत्यद्वाद् दीर्घाभावः । वायु इति न यणादेशः । खट्वे इत्ययादेशो न भवति । ईदूतीव समस्यर्थं (१।१।१९) इति स्वरसूत्रे अर्थग्रहणं । गौर्या मधियतो गौरो अ धियत इत्यत्र लुप्तसमसमीकपदेऽपि प्रष्टञ्चसंज्ञार्थम् । तदेव ज्ञापकं । ततोऽन्यत्र प्रष्टञ्चसंज्ञा प्रत्ययलक्षणद्वारा न भवतीति । तेन कुमार्योरगारं कुमार्यगारं, वञ्चोरगारं वञ्चगारं इत्यत्र प्रत्ययलक्षणत्वात् द्विवचनान्तत्वेऽपि न संज्ञा । “इवार्थे वकारोऽयमित्यन्ये” इति । तेषां मणौ इवेति स्यादेव, तच्चानिटमित्यव्ययपदेन द्योतितमित्यतो वक्तव्य एव श्रूयन् । रोदमीव शब्दश्च महावृत्तौ । एतन्नयमेवेति प्राञ्जः । “कुर्वन् गिरीवाचल कथकाया” इति पञ्चमर्तौ प्रयोगादाकृतिगणोऽयमिति पञ्चिका । ईदूदेदिति-

किं ? वृत्तावत् । द्विवचनं किं ? कुमार्यत्र । ११

अदसो मात् ॥ १२

अदसो मकारात् पर मीदूदत् प्रगृह्यं स्यात् ।
अमू अत्र, अमू आसाते । मादितिकिं ? अमुकेऽत्र ।
अदसः किं ? शस्यत्र ।

‘अदस’ । “श्रुतमर्थं समुत्सृज्य कल्पितेऽर्थः श्रुतेतरः ।

नियमो वह्निरङ्ग स्तदन्तरङ्गो विधिः श्रुतेः ॥”

इति वररुचिः अतएव विधिनियमसम्भवे विधिरिव ज्यायान्* ।

इति ह्यवामथ (३ । २ । ३) कापवादोऽग्विधिर्नतु सोपस
र्गादेवेति नियमः । अतो यद्यत्र द्विवचनप्रहणं मनुवर्त्तते
तदा नियमः स्यादन्यथा हि विधिरिति मत्वाह ‘अदसो मकारात्
परमिति’ । ईदूदिति मकारोत्तरेदूदन्तं पदमित्यर्थः । मादि-
त्याश्रयादेवामिहत्वं नास्ति । एकारस्त्वसम्भवात् न दर्शितः । एदि-
त्यनुवृत्तौ मादित्यपि स्पष्टार्थमेव ।

* नियमपक्षे अश्रुतस्य द्वितोयस्य परकल्पनया मीरवात् (८ अधिक
पाठ) ।

[श्रु ॥ १३ ॥]

श्रे इतिच्छन्दोभागः ।

निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥

एको योऽच् निपातः सः प्रगृह्यः स्यात् । अ
अपकर्षं । उ उत्तिष्ठ । आ एव मन्यसे । अनाङ्
कि ? आ उषां ओषां ।

“ईषदर्थं क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।
गतं गतं कृतं विद्या हाक्यस्मरणयोरङित् ॥ ”

‘ निपात एकाजिति ’ । पूर्वकालैकेति (२ । १ । ४८) तत्प-
रुषोऽस्तरङ्गः । बहुव्रीहिस्वन्यपदार्थप्रधानतया वहिरङ्ग इति
मत्वाच्च, ‘ एको योऽजिति ’ । ‘ अनाङिति ’ । आङोऽन्योऽनाङिति
तदन्यत्व समासः । ननु यथा तदन्यत्व नञ् समास स्तथा
तत्सादृश्येपि । यथा ल्यव्विधा वनञ् पूर्वे (७ । १ । ३७)
इति नञ् सदृशाश्च पूर्व इत्यर्थः । ततश्च तस्माद्दृश्यादेवैकाच्
ग्रहणीयते । तत् किमेकाच्यग्रहणेति ? मन्त्रं । द्विमातृत्वेन
मानवस्यत्वेन वा सादृश्यं दीर्घादित्त्वेषु स्यात्, न स्वरप्रतिरु-
पके ष्वकारादिषु । तस्मात् सर्वकाजर्थे मेकाच्यग्रहणम् । अ इ
उ इत्यादयः स्वरप्रतिरूपकाः मन्त्रोपमाद्यर्थाः । न चैकवचनेनैव
काच् ग्रहणीयते किमेकग्रहणेनेतिवाच्यं ? सत्रे वचनस्यातस्त्वत्वात्,

अचो विगेष्यत्व-बोधनार्थत्वाच्च । निपातस्य परसूत्रविशिष्यत्वेन तदन्तविधौ प्राटतीति न स्यात् । नचैव मोदित्यनर्थक मिति गच्छं, पक्षे तस्य केवलार्थत्वात् । निपातः किं ? अ इ दन्ते एदन्ते, हे विशो इत्यर्थः । एकाच् किं प्राटति । 'मर्यादाभिविधाविति' । मर्यादा (२ । १ । ६० वा), महितोऽभिविधि स्थाशाकपाथिवादि. तेनतरतरद्विन्देर्ल्यवनं, अन्यत्र तुग्वा भवति ।

ओत् ॥ १५ ॥

ओदन्तो यो निपातः स प्रगृह्यः स्यात् । अहो अहं । उताहो इति ।

'ओत्' । निपातस्य विशिष्यत्व मित्याह, 'ओदन्त' इति ।

“ अहो अहं नमो मह्यं यदुद्गत्य * समध्यया ।

उल्लास्य नयने दीर्घं साकाङ्क्ष महमोक्षितः । ”

इति जाम्बतीविजये जाम्बतीदर्शनोत्तरं श्रीकृष्णव्याक्तिः ॥ १५

सम्बुद्धौ शाकल्यस्थिता वनार्षे ॥ १६ ॥

सम्बुद्धा वोदन्तं शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यं स्यात् ,

इती परे । भानो इति । अन्येषां भानविति ।
सम्बुद्धौ किं ? गवित्यय माह । अनार्ष इत्येकवृत्ता ।
वुपयुक्तम् ।

‘ सम्बुद्धौ ’ । ‘ गवित्यय माहिति ’ प्रत्युदाहरणे अनुकार्यानु-
करणयो र्भेदस्या विवक्षितत्वा दसत्यर्थवत्त्वे प्रातिपदिकत्वाभावा
देव विभक्त्यभावः । ‘ एकवृत्ताविति ’ काशिकावृत्ता वित्यर्थः ।
एकशब्दस्य मुख्यार्थत्वात्, काशिकायां मुख्यवृत्तौ, क्वन्त्स्यपि
तेन व्याख्याना दिति भावः । भागवत्ते रन्यस्यां वा, सा हि इयो
विवरणकर्त्री ।

उञ् ॥ १७ ॥

उञ् इती शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यं स्यात् ।
उ इति । अन्येषां विति ।

जं ॥ १८ ॥

उञ् इती जञ्चादिश्रयते । जं इति, उ इति ।
अन्येषां विति ।

‘ जं ’ । मएथोज् जं भवति । अनुषष्ठान्त आदेशेनास्थेव तत्

किमर्थेन आदिश्यत इत्याह, 'स एवेत्यादि' । एतदाकारिण परि-
णमतीत्यर्थेऽपि स्थान्यादेशः स्यादित्याह, आदिश्यत इति ।

[ईदृती च सप्तम्यर्थे ॥ १६ ॥]

ईदृती चिति सूत्रं छन्दोभागः । उक्तं प्रगृह्यम् ।

दाधा घृदाप् ॥ २० ॥

दाङ्-दाण-दो-देङ्, धाङ्-धेटौ घुसंज्ञकाः
ऋः । प्रणिददाति । प्रणिदधाति । अदावितिकिं ?
दाप्-दैषां मीभूत् । दातं धान्यम् । अवदातं वस्त्रम् ।

'दाधा' । यद्यपि उद्, अ् इत्यनुबन्धको दा-देङ् च लाक्षणिक-
दाकर्षणं तथापि गा मा दायहणेऽप्यविशेष इति सर्वेषामिव दारु-
पाणां ग्रहणम् । अत आह, 'दाङ्-दाण-दो देङ्' इति ।
तन्नि मीनातिमिनोतदीङ्गाल्यपिच (६ । १ । ५०) इत्याह
दाङ् अय इत्यपि दा सम्भवति, स कश्चं नीयते ? ल्यपि प्रणि-
दाय णञ्चिषये च प्रणिदातस्य मिति नैर्णस्यं स्यात् । उच्यते,
नेर्णदेत्यत्र (८ । ४ । १७) न्यासे घृशब्दस्य घित्वेऽल्पात्तरत्वे पूर्व-
निपात मकुर्वता सूत्रकृतः सूचित मिद मिह कापीच्छा प्रका-
श्यत इत्युक्तम् । तेन मा ग्रहणेन माङ् मीडाविव गृह्यते । ननु

मीनाति मिनोतीति (६ । १ । ५०) कृतात्वा विन्यत स्तसहच-
रितां दौडपि तत्र न याह्यः । दाधाघव इति प्रतिपत्तिसौकर्याय
वक्तव्ये घृति सङ्कीर्षो विषयसङ्कीर्षार्थ इति वा । तथापि यत्र यत्र
दाधारूपं तत्र तत्र संज्ञाऽस्ति । दो-देज्-घेट्सु विकारहीनेषु
प्रणिद्यति, प्रणिदयते, प्रणिधयतीत्यादौ कथं संज्ञा ? दाधारुपा-
भवात् । सयं ईदूतीचेति (१ । १ । १८) सूत्रासकारोऽनुव-
र्त्तते, इडिरादैच् (१ । १ । १) इत्यत आद्यग्रहणञ्च, अदेङ् (१ ।
१ । २) सूत्रादेङ्ग्रहणं, न धातुलोप (१ । १ । ४) इत्यतो
धातु ग्रहणम् । अत आदन्त आदन्तस्य प्रकृति रेडन्तस्य सकल एव
धातु गृह्यन्ते । तेन दोदेङ्पि गृह्यन्ते । अतएवोच्यते “ क्वचि-
द्विकृतिरपि प्रकृतिं गृह्णाति ” अत एवच घेटोपि ग्रहणं मित्याह
' धाज्-घेटो चेति ' । तेन दाश् धीश् दाधा इति बहुवचनान्तम्,
न त्वेकवचनान्तम् । तत्सामानाधिकरण्येऽपि घुपद मेकवच-
नान्तं क्लीबञ्च सूत्रत्वात् अत आह, ' घुसङ्का ' इति ।
प्रणिददाति इति नेगदादिगा (८ । ४ । १७) प्राप्तेर्घौ णत्वम् ।
अप इत्युक्तं प्रणिदापयतीत्यत्रापि नस्यादितिचेत् अपिदित्येवास्ति ।
जास्ति पित् प्रत्ययो यस्मादित्यपि मद्बुद्धिभि रागङ्कुरत । तथा
यदाविति दैपो निशेधो नायाति । अदाभूपत्वादिति चेन्न ।
दैपः पकारकरणसामर्थ्यात्, उदीचां माडो व्यतीहारे (१ ।
४ । १८) इति प्रापका ज्ञानुबन्धकृत मनेजन्तत्वमिति ।
अत आह, ' दाप् दैपोरिति ' । दा जन्म दैप् गोभने, अद्य

त्वात् दोढडौ (७।४।४६) रिति अत्र उपसर्गान्त (७।४।४७) इतिव नभवति ।

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ २१ ॥

असहाये आद्यन्तवत् कार्य्य मतिदिश्यते ।
वलादेरिट् (७।२।३५) अलाविषुः । अजादा-
वियङ्गुवङ्गौ (६।४।७७) । श्रियौ, भुवौ । अन्त-
वत्वे अजन्तात् र्यत् । अध्ययम् ।

व्यपदेशिवदेकस्मिन् इति वक्तव्यम् ॥

एकाचो हे प्रथमस्य (६।१।१) इति बहुव्रीहिं
वक्ष्यति । स यथेह जजागार, तथा द्रुयाय, आर ।
आदेशप्रत्यययो (८।३।५६) रितिषत्वम् ।
यथेह पक्ष्यति, तथा अपाक्षीदिति ।

‘आद्य’ । आद्यन्तयोरिवेति षष्ठ्यन्तादितिः । षष्ठी संख्यन्ध
सामान्य इति । यः परस्य, यः परस्मिन्, यद्य परस्मात् सर्व्व
एव गृह्णाते । ‘असहाय’ इति । एकशब्दस्यासहायवचनत्वात्
सप्तमो वत्करणदतिदेशविषयतया वलादेरिति वलादेराई धातुकस्य
(७।२।३५) विधीयमान इट् केवले वल्मात्रे नप्राप्नोतीति

तत्रादिवद्भावः क्रियते । अयं वल् अन्यस्यादि रित्यर्थः । एवं श्रिया
वित्यत्रापि यस्मिन्विधि स्तदादा वल्ग्रहण (१ । १ । ७२ वां) इति
न्यायेन अजादौप्रत्यये विधेयमान इयङ्, वङ् केवले औकारे
न स्यात् । अजन्ता दिति धातो रित्यप्य विशेष्यत्वात् अच इति अज-
न्तात् यत्प्रत्यय इङ्धातोर्न स्यात् । तस्मादयमेवान्यस्यान्त इवेति
तदन्तात् यत् सिध्यति । आद्यन्तवदिति विशेषविधानात् मर्वा-
द्याहिसूत्रं न भवतीति तदपनीय सामान्येनातिदेशं करोति ।
'व्यपदेशवदिति' । व्यपदेश स्ताद्रूप्येण कथनम् । स विद्यते
यस्य स व्यपदेशी तदहत् । ' बहुव्रीहिसिति ' । दिदरिद्रिषतीत्येके
दिदरिद्रिषतीतिवा इति धार्तिकस्वरमा इङ्गदाहरण संग्रहण,
व्याख्याच । तत्र जागृ धातु व्यपदेशी, स इव इण् धातु ऋ
धातुश्च । तथा चाभ्यासप्रकरणे दीर्घ इणः किति (७ । ४ । ६६)
अर्त्ति पिपत्यर्थ (७ । ४ । ७७) इति आदेशप्रत्यययोः (८ ।
३ । ५६) इति षष्ठी * प्रत्ययावयवस्य सस्य षत्वमिति प्रकृते
उदाहरणम् व्यपदेशी स्य-प्रत्यय स्तदहत् सिजपि ।

तरप्तमपौघः ॥ २२ ॥

एतौ घसंज्ञकौ स्यातां । कुमारितगा, गौरि-

तमा ॥

‘ तरप् ’ । एतन्मिच्छति वक्तुने । “ एके मुख्यान्तकेऽन्ता ” इतिवचनात् सव केवलायः । “ अर्थाच्च विभक्तिविपरिणाम ” इति केवलाविचर्य इत्याह, ‘ एताविति ’ । नतुतदन्ती, अन्यत्रतु “ संज्ञाविधौ प्रत्यय ग्रहणपरिभाषया ” वक्ष्यमाणेषु तदन्तविधिरस्येव । सुप्तिङ्त (१ । ४ । १४) मित्यान्तग्रहणस्यफलम् ; अन्यत्र * “ संज्ञाविधौ तदन्त विधिर्नास्ती ” ति मनेतु सर्वनाम-संज्ञाद्यपि ‘ न ’ न यात्, तत्रत्वन्तग्रहणस्य फलं वक्ष्यति । ‘ कुमारितरेति ’ । इयमनयो रतिशयेन कुमारोति द्विवचनेत्यादिना तरप् (५ । ३ । ५७) घरूप (६ । ३ । ४३) इति क्तावः । वयसिप्रथमे (४ । १ । २०) ङोवन्त्यादिति वदता अजादौ प्रकर्षप्रत्ययास्तामां पाठा दृष्टविति वक्ष्यत । विधिक्रमिण तममेव पूर्व्वं निर्दिष्टं मुचितं स्तथाच तरपः प्रागुद्दिष्टत्वात्तदभ्यर्हितव मन्वीयते स्वातन्त्र्या चानुमीयते । तेन तस्य स्वार्थिकत्वमतोऽस्यात्तर (२ । २ । ३४) मि यादि सिध्यति । २२

* ननु सुप्तिङन्त पद मित्यान्तग्रहणात् तापकादेव तदन्तविधि न भविष्यति कि एकग्रहणानुवर्तमानेन । इत्याह अन्यत्रेत्यादि । (‘ ट ’ टिप्पणी ।)

† ननुच अन्यत्र संज्ञाविधौ तदन्तविधिर्नास्तीत्यस्य वाक्यस्याङ्गोकारं कि इवच मित्याह मन्वीयानुवर्तमानेति । (‘ ट ’ टिप्पणी ।)

बहुगणवतुडति संख्या ॥ २३ ॥

बहुगणौ प्रचुरार्थी, वतुडती प्रत्ययौ, एते संख्या-
संज्ञका स्युः । बहुकृत्वः, गणशः, तावत्कः, कतिधा ।

‘ बहु ’ । बहुशब्दो वैपुल्ये बहुरोदमो, बहुः सूप इति । नण-
नं गण इति न्यन्ताङ्गणे र्घञिच गण इति । अनयोरपि संज्ञा
प्राप्नोति, साच नथत इत्याह, ‘ प्रचुरार्थाविति ’ । अन्योन्यमाह-
चर्यात् तुल्यार्थाविव गृह्यते, नेतरौ । संख्यायते अनया इति
अन्वर्थमंज्ञाकरणा रा । बहुकृत्व इति बहून् वारान् इत्यर्थः ।
कालवृत्तित्वात् कालाब्धनो (२ । ३ । ५) इति द्वितीयांतात्
संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने (५ । ४ । १७) इति कृत्वसुच् ।
गणान् वरान् गणकृत्वः । ‘ वतुडती प्रत्ययाविति । यत्तदेतेभ्यः
परिमाणे वतुप् (५ । २ । ३८) किमः संख्यापरिमाणे उति च
(५ । २ । ४१) प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहित स्तदादे स्तद-
न्तस्येति पत्वन्त-इत्यन्तयोः संज्ञा । वतुडतिभ्यां घित्यामिति
यद्गणशब्दस्य प्रगुभाव स्तेनाभ्यर्हितत्वाङ्गणसमानार्थी च पुगमङ्गी
संख्यामंज्ञको भवत इति बहुपुगणसङ्घस्य तिथुगिति (५ ।
२ । ५२) संख्या द्वारेण उटि तिथुगागम । यत्र कृत मनि-
त्यमिति अनभिधानाच्च नधा कृत्व सुजादिक मिति टीका, भवत्ये
वेति शब्दः ॥ २३ ॥

षण्णान्ताः षट् ॥ २४ ॥

डतिच ॥ २५ ॥

ष कारान्त-णकारान्तसंख्या डति प्रत्ययान्तो च षट्-
संज्ञास्यात् । षट् तिष्ठन्ति पश्य वा । पञ्च सप्त
नव दश एकादश कति सन्ति पश्य वा ।

‘ षण्णान्ता ’ । षोति षकार ऐच्छिकः संख्येत्यनुवृत्तस्य
विशेषणात् षण्णान्त-लध्वा विद्वान्त ग्रहणम् उत्तरञ्च विध्यभावा-
द्यम् । षट् संज्ञायां सत्यां षड्भ्या लुक् (७ । १ । २२) इति
जम्गमो लुक् । ‘ सन्ति पश्य वेति ’ । तयो र्द्योतनाद्यम् ।
शतानीत्यत्र मुमि न संज्ञा लाक्षणिकत्वात् । ‘ कतीति ’
किम् । संख्या परिमाणे डतिच (५ । १ । ४२) इति डति
प्रत्ययः तदन्तस्य संज्ञा । डित्वात् टिलोपः ।

क्त क्तवत् निष्ठा ॥ २६ ॥

एतौ निष्ठेत्युच्येते । भिन्नः । भिन्नवान् ।

‘ क्त क्त ’ । सूत्रामिदं संज्ञा-परिभाषात्मकम् । अत्र
व्याकरणे विधावनुवादे वा यत्र यत्र निष्ठापदं तत्र तत्र क्त-
त्व प्रत्ययस्यै, इति परिभाषाया अकारः । अत स्तयो रिधं-

संज्ञेत्यप्याघातमेव । तदाह, ' एतो निष्ठेत्युच्यते ' इति । अत्र विषरणे वदता संज्ञापदं वृत्तिकृता यत्र निष्ठेत्युच्यते तत्र क्लृप्तवत् शब्दाविवेच्येते इत्यपि प्रतिपादितम् । ' भिन्न ' इत्युदाहरणेनच निष्ठेति विधानम् । रदाभ्यां निष्ठातीन (८।२।४२) इति नत्वार्थं मनुवदनं च हयमेव दर्शितम् ।

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ २७ ॥

सर्वप्रभृतीनि सर्वनामानीत्युच्यन्ते । सर्वस्मै, सर्वस्मात् । विश्वस्मै, विश्वस्मात् । उभशब्दो नित्यद्विवचन-टाव्विषयः । उभयोन्यत्र । उत्तर इतम अन्य अन्यतर । अन्यपर्यायः त्व त्वत् । नेमभिन्न अर्द्धपर्यायः । सम सिम पूर्वं पर अपर अधर दक्षिण उत्तर अवर स्व अन्तर त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदम् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवत् किम् ।

' सर्व ' । सर्व आदिर्येषां तानि सर्वादीनि प्रादिः पूर्वं स्थितः पौर्वापर्यसम्बन्धिषष्ठी । अटः सर्वेषामिति (७।३।१००) निर्देशात्, सर्वशब्दस्य संज्ञेत्याह — ' सर्वस्मायिति ' । सर्वनाम्नः स्मैः (७।१।१४) । ' नित्यद्विवचनान्त-टाव्विषय ' इति । नित्य द्विवचनं यस्य तत्रा टापाच्च विशेष-

षेण स्त्रीत्व विवक्षायां सिनोत्यात्मानं सम्बध्नाति पचाद्यच् (३ । १ । १३४) टाञ्चिषयः । स चासौ अयं चेति स तथा, उभौ साभ्यासस्येति (८ । ४ । २१) निर्देशा द्वित्वद्विवचान्त एव स्त्रीत्वे टाञ्चन्तादपि द्विवचनमिति बोधयितुम् । तत्र नित्यपदं तस्य सर्वनामसंज्ञया सर्वनाम्नस्तृतीया चेति (२ । ३ । २७) तृतीया षष्ठ्योः अकच् प्रत्ययोऽपि । उभादुदात्तो नित्यमिति (५ । २ । ४४) तु स्वरूपपरो नार्थपरः । अतएव उभ शब्द इति शब्द-पदम् । “शास्त्रेशब्दस्तु वाचकः” इत्यभिधानात् । ‘उभयो-न्यत्रेति’ । तस्य उभयस्मै उभयस्मात् इत्यादि, उभयः उभयौ उभये उभयाः उभय उभयो उभयान् उभयेन उभयाभ्यां उभयैः उभयस्मै इत्यादि, उभावययवावस्य उभयः । उतर-उतमौ प्रत्ययौ । किं यत्तदो निर्द्धारणे ह्योरेकस्य उतरच् (५ । ३ । ८२) वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने उतमच् (५ । ३ । ८३) । तदन्तस्य संज्ञा । कतरस्मै कतमस्मै । ‘अन्यपर्याय’ इति । (इतरान्यतरयोर्विशेषणं) * तादन्तस्य तृतीया-षष्ठ्या वक्तव्य फलम् । नेम शब्दार्थमाह, ‘अर्द्धपर्याय’ इति । सम-सिमौ सर्वाद्यौ अन्योन्यसाङ्गचर्यात् । तेन यस्मान्स्वमनुदेशः सामान्यं (१ । ३ । १०) समे देशे यजत इत्यादौ न संज्ञा । अत्र समानामिति तुल्यानां समे निम्नाज्ञतत्वादि-दोषरहित इत्यर्थः ।

* त्वन्तौर्विशेषण (८) ।

अत्र पूर्वादीनि निर्विशेषणानि क्वचिद्भाषावृत्तौ दृश्यन्ते । तत्तु
 हेयमेव । पूर्वपरिति (१ । १ । ३४) सूत्रे व्यवस्थाया-
 मिति किमित्युक्त्वा यद्वक्ष्यति दक्षिणाश्रया इति तत्र तेन
 विकल्पाभावे प्यनेन मणपाठेन या नित्या संज्ञा प्राप्नोति सा
 कथं न स्यात् ? तस्मादिह गणेषु पूर्वादीनि वक्ष्यमाण सूत्र-
 रीत्यैव पठितव्यानि । महावृत्तौ च तथैव सन्तीति सकलं चारु ।
 भवत् शब्दउगत् । सर्व्वनामानोति शुभ्रादे (८ । ४ । ३८)
 राक्षति गणत्वात् ब्रूय्यपदात् संज्ञायामग (८ । ४ । ३) इति
 ञ णत्वम् । अतएव वा निर्देशात्तदन्वित्यामिति । तेन श्रीनाथ
 रघुनाथ-रघुनन्दनादयो षत्वाभावात् सिद्धाः । अत्र सर्व्वेषां
 ञ.मेत्यन्वर्थसंज्ञा श्रयणात् सर्व्वीनाम कथित् । तस्मिन् सर्वा-
 येत्यत्र न भवति । अत्र तदन्तविधे राश्रयणात् परमसर्व्वकौ
 इत्यपि भवति, तच्च तृतीया समाम (१ । १ । ३०) इति
 निषेधाज्ज्ञापकात् । तर्हि सर्व्वमतिक्लान्ताऽतिसर्व्वस्तस्मिन् अति
 सर्व्वयिति । अत्र कथं न भवति ? नष्टोतदन्वर्थमज्ञया निर-
 सितुं शक्यं, सर्व्वशब्दस्य स्वार्थवृत्तित्वात् । उच्यते, प्रधानाप्रधान-
 न्यायादप्रधानेषु न संज्ञा । तेन अतिसर्व्वयिति सुस्थम् ।
 अतएव संज्ञापमर्ज्जनीभूताः पाठादेव विवर्जिता इति, तर्हि किं
 ञ बहुव्रीह्यावि (१ । १ । २८) त्यनेन ? सत्यं, तत्र वक्ष्यति ।

विभाषा दिक्ममासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥

दिग्बहुव्रीहौ सर्व्वं नाम-संज्ञा वा स्यात् । उत्तर
पूर्व्वस्यै । उत्तरपूर्व्व्यायै ।

‘वि’ । दिगुपलक्षितः समासः दिक् समासः । तथाच
पूर्व्वसर्व्वकप्रिय इत्यत्र दिक् पूर्व्वपदे उत्तरपदे परे तत्पुरुषेऽपि
विकल्पः स्यादिति बहुव्रीहौ ग्रहणम् । ततश्च दिङ् नामान्य-
न्तराल (१ । २ । २६) इति प्रतिपदाक्तो बहुव्रीहौ गृह्यते ।
अप्राधान्या टप्राप्तविभाषेयम् । समासग्रहणात् आवाधे च्छति
(८ । १ । १०) द्विर्व्ववने दक्षिणदक्षिणस्यै गतेति बहुव्रीहौ द्वित्वाति
देशेति नित्यैव संज्ञेति हत्तौ समासग्रहणाभावे प्रतिपदोक्तस्य
ग्रहणं न स्यात् ।

न बहुव्रीहौ ॥ २६ ॥

बहुव्रीहौ संज्ञेयं नास्ति । प्रियविश्वाय देहि ।
स्मैभावो नास्ति । त्वत्कपितृको, मत्कपितृकः ।
कुत्साद्यर्थे प्राक्टेरकज् (५ । ३ । ७१) न भवति ।
प्रागिवात् कएव (५ । ३ । ७०) भवति ॥

‘न’ । “ प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने आर्थ्य-संप्रत्यय ” इति

प्रियविश्वायेत्यादौ स्मैस्मादादयो न भवन्त्येव । किन्तु त्वं कुक्लितः
 पिता यस्येति वाक्ये अन्तरङ्गत्वात् प्रथम मेवाकञ् प्राप्नोति ।
 ततश्च त्वक्तृ पिष्टक इति भवेत् । त्वक्पिष्टक इति न स्यात् ।
 यथायं प्रयोगो भवति तदयेमिदम् । सति त्वत् सूत्रे अनेनैव
 सव्यं सेष्यतीति । प्रियविश्वायेत्यत्र स्मैभावो न भवतीत्यपि दर्शि-
 तम् । “ एकेनैबहयमुत्तीर्णं ” मितिन्यायात् । एवं त्वर्थादा-
 पतति बहुव्रीह्यावेतत् सूत्र-सामर्थ्या दन्तरङ्गाऽकञ् न भवति ।
 कुक्लितं त्वा मतिक्रान्तेनेति विवक्षायान्तु अतित्वक्येत्यादि
 स्यादेव । त्वा मतिक्रान्तेन कुक्लितेनेति विवक्षायां कञ्चैव अति-
 त्वक्नेनेति । तद्गुणं कातन्मवररुचि-हृत्तौ — “ यत् सर्व्वनाम-
 नाम्नातु कार्य्यं प्राधान्य एवतत् । तद्गुणेष्यन्तरङ्गत्वाद् बहुव्रीहिं
 विना क्वचित् ” इति । प्रियविश्वायेति सर्व्वनामसंख्ययां रूप-
 संख्यान (२ । २ । ३५ वां) मित्यपिनास्ति असर्व्वनामत्वा दतो
 वा प्रियस्येति (२ । २ । ३५ वां) प्रियशब्दस्य वा पूर्व्वनिपातः ।
 त्वक्पिष्टक इत्यत्र विशेषणत्वात् युसदः पूर्व्व निपातः ।

तृतीया-समासे ॥ ३० ॥

अत्र संज्ञेयं नास्ति । मासपूर्वाय देहि ।
 पुनः समासग्रहणात् वाक्येऽपि, मासेन पूर्वाय ।

‘ दृती ’ । पूर्व्वसदृशेत्यनेन (२ । १ । ३१) यः प्रतिपदोक्तः

समासः सएव गृह्यते । इन्द्रेचेति चकारस्य समुच्चयार्थत्वाद्वाक्ये-
ऽपि तद्विषय एव न भवतीत्युदाहरति । (मासपूर्वार्थेति)
मासेन पूर्वार्थेति । कर्तृकरणे कृतेति (२ । १ । ३२) सामा-
न्यलक्षणेन समासे वाक्येच त्वकत् कृतं त्वकया कृत मिति
ख्यादेव । (दिङ्समासे (१ । १ । २८) इत्यतः समासग्रहणा-
नुवृत्तेः पुनः समासग्रहणाद्गोषेसमासेऽपि । गौणत्वन्तु यस्मिन्
यदर्थात् तस्मिन्नपि ताच्छब्दं भवतीति केचित् ।)

इन्द्रे च ॥ ३१ ॥

इन्द्रे संज्ञेयं नास्ति । पूर्वोपराणाम् । कतर-
कतमानाम् ।

विभाषा जसि ॥ ३२ ॥

इन्द्रे जसि सा संज्ञा वा ख्यात् । कतरकतमे,
कतर कतमाः ।

‘ वि ’ । इन्द्रे जसि वाख्यादिति इन्द्रसाहचर्यात् जप्ती-
त्यपि विषयसममी । तथाच जस्विषयकं कार्यं शी-विधान-
मेव विकल्पते * । अकचत् इन्द्रेचेति (१ । १ । ३१) नित्य

* नाकच् अकचः पुन इन्द्रेचेति नित्य निषेधात् (उ) । अकचत् इन्द्रे-
चेति निषेधात् (‘ व ’) ।

निषेधात् । कतरकतमा इत्येव भवतीति ह्यतिः * । अतः कतरकतमे इति वत् कतरकतमके इति न भवतीति † व्यवस्थित विभाषात्वात् असः कार्यं प्रति संज्ञाविकल्पः । अथवा कार्य-शब्दाध्याहारात् जसाधार कार्यं शीभावे संज्ञाविकल्प इति केचिदाहुः ।

प्रथमचरमतयाल्पाङ्गकतिपयनेमाश्च ॥ ३३ ॥

एते जसि सञ्चर्नामानि वा स्युः । प्रथमे, प्रथमाः । चरमे, चरमाः । तयप् । द्वितिये, द्वितयाः । द्वये, द्वयाः । अल्पे, अल्पा, इत्यादि ।

‘ प्रथम ’ । अत्रापि तथाविधानात् तथैव विकल्प इति प्रथमके इति न भवति । किन्तु प्रथमका इत्येव ‡ । अत्र च केन व्यवधाना न शी भावः । सर्वांशोस्तु उभयनेमयो गण-

* कतरकतमका इति क एव भवतीति वृत्तिः (‘ ठ ’) (‘ ण ’) ।

† “ इति न भवति ” इत्यत्र ‘ ठ ’ ‘ ण ’ वृत्तकयो र्विद्यते, “ इति व्यवस्थित विभाषे ” त्यादिक केवल ‘ ट ’ वृत्तक एव ।

‡ प्रथमे इतिवत् प्रथमके इति न भवति । किन्तु प्रथमका इति क एव (‘ ठ ’ ‘ ण ’) ।

षाठेन सर्व्वनामत्वा दुभयके नेमके, नित्यमकच् । इह तु नेमाः
 उभया इत्यर्थं विभाषाविधिः । अत्र वृत्तिः । गणपाठादुभय
 शब्दस्य संज्ञा नित्यैव । नत्वनेन विभाषातयप् सम्बन्धे नानु-
 मितत्वात् । “श्रुतानुमितयोर्हि श्रुतः सम्बन्धो बलवान्” इति
 उभया इति न भवतीति ।

पूर्व्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि

व्यवस्थाया मसंज्ञायाम् ॥ ३४ ॥

द्वुमानि जसि सर्व्वनामानि वा स्युः । पूर्व्वे,
 पूर्वाः ; परे, पराः । व्यवस्थायां किं ? दक्षिणा
 श्कात्राः प्रवीणा इत्यर्थः । असंज्ञायां किं ? उत्तराः
 कुरवः ।

‘पूर्व्व’ । शब्दरूपापेक्षं क्लीवत्वमिति कर्त्तृकृतोऽवधिनिय-
 यमो व्यवस्था । अतएव निर्द्देशान् क्लान् । न अङ्घ्रिति अभि-
 धानप्रामाण्यादिति स्यागादि (१ । १ । ८५) सूत्रे वक्ष्यते ।
 ‘उत्तराः कुरव’ इति । सत्यामेव व्यवस्थायामियं संज्ञा ।
 (अत्र जम्बुद्वीपं सुमेरुं वा अवधिमपेक्ष्य उत्तरशब्दो वर्त्तत इति
 व्यनस्था भवतीति न्यासः ।) अत्रानेन विकल्पाभावेऽपि सर्व्वी
 दित्वात् संज्ञा या नित्या प्राप्नोति, सा कथं नेति न, देश्यम् ।
 नतोऽपि व्यवस्थायामसंज्ञायामित्यादि विशेषण मस्तोवेत्युक्तं प्राक् ।

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ३५ ॥

जसि स्वं सर्वनाम वा स्यात् । स्वे गावः । स्वा
गावः । अज्ञाति घनाख्यायां किं ? स्वा ज्ञातयः ,
प्रभूताः स्वा दीयन्ते ।

‘स्व’ । “स्वो ज्ञाता वात्मनि स्वं त्रिष्वामीये स्वोऽ-
स्त्रियां धने” इत्यमरः । इह च स्वमिति क्लीबत्व मविव-
क्षितं ज्ञातिनिषेधात् । ततश्च ऋद्धरूपापेक्षं क्लीबत्वम् । ‘स्वा
ज्ञानय’ इति । स्वा ज्ञातयोऽनिवदित्वर्थः । ‘स्वा ज्ञातय’
इति पाठे स्वा इत्यस्यार्थकथनं ज्ञातय इति । “पर्यायशब्दो-
ऽपि यत्रानेकार्थः सन्दिग्धार्थो वा भवति तदर्थस्वैवाभिव्यक्ती-
करणार्थः” । आख्यापनेन यदा त्वाक्कीयेऽर्थे स्व-शब्दो ज्ञाति
सामानाधिकरण्येन प्रयुज्यते, तदा स्यादेव विभाषेति बोध्यते ।
अमी ज्ञातयो मम, स्वे आत्मीया इति अद्रोहिण इति यावत् ।

अन्तरं वह्निर्योगोपसंव्यानयोः ॥ ३६ ॥

अन्तरं जसि सर्वनामसंज्ञं वा स्यात् । वह्नि-
र्योगि, अन्तरा अन्तरे गृहाः , ग्रामवाच्या इत्यर्थः ।
उपसंव्यान मधावस्त्वम् । अन्तरं अन्तराः शाकटाः
परिधिया इत्यर्थः ॥

अपुरीति वक्तव्यम् ॥ * ॥

अन्तरायां पुरि वसति सर्वादित्वात् प्राप्तेः ।
 वा प्रकरणे तीयस्य डित्सूपसं-
 स्थानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥
 द्वितीयस्मै, द्वितीयाय ।

‘अन्त’ । अत्रापि शब्दरूपापेक्षं क्लीबत्वं । “वाञ्छे च परिधाने च सदृशे चान्तरोऽस्त्रिया” मिति रुद्रधरलिखनादन्तरशब्दः पुंलिङ्गोऽपि । वह्निरथेन योगो यस्य स वह्निर्योग इति वाञ्छ उच्यते । वह्निरित्यनेन अनाहतता देय उच्यते, तेन योगो वह्निर्योगः । स चानाहतस्य वाञ्छस्य वस्तुना भवतीति न्यासः । “अन्तरोयोपसंस्थानपरिधानान्यधोऽणशुक” इति वचना दाह — ‘उपसंस्थान’ मिति । सवीयते परिधीयतेऽनेनेति संस्थानम् । तत्समीपमुपसंस्थान, वस्त्रान्तरेण पिहितवस्त्रमिति टीकायां स एवाभिप्रायः । वस्त्रमन्तरं परिधानं येषां ते वस्त्रान्तराः । कम्बलोऽन्तरं परिधानं येषां ते कम्बलान्तराः । कम्बलान्तराश्च वस्त्रान्तराश्च ते कम्बलान्तर वस्त्रान्तराः । इत्यत्र सर्वादित्वा च संज्ञा, अप्राधान्यात् । न चानेन “ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति” । सर्वादित्वात् प्राप्तिरिति लिङ्गविशिष्टग्रहणा दित्यभिप्रायः ।

तत्रापि 'वहिर्योग' इति विशेषणात् मूलनगरवाह्याया मित्यर्थः ।
 प्राकारा इहिवर्तनीया पू स्तस्या मित्यर्थी वा । 'वा प्रकरण'
 इत्यादि । तीयस्येति पुंलिङ्गनिर्देशा द्विभक्तौ लिङ्गविशिष्टायहण
 मिति स्याङ्विधौ विभाषा द्वितीया तृतीयाभ्या मिति (७ ।
 ३ । ११५) सूत्रं प्रपञ्चार्थं वा ।

स्वरादि निपात मव्ययम् ॥ ३७ ॥

स्वरादयो निपाताः श्वाव्यय मुच्यन्ते । स्वर ,
 प्रातर , अन्तर , उच्चैस् , नीचैस् , दिवा, वहिस्
 मृषा, स्वयं , हे, है, स्वाहा, स्वधा, अडा, कं, शं
 शुभं, । स्वस्ति, अस्ति, आभीक्षा । निपाताः च,
 वा, इव, एव, इति । इह स्वरादयो वाचका,
 श्वादयो द्योतका इति भेदः ।

'स्वरा' । 'आभीक्षा' इति । आभीक्ष्णो ये हि स्वादयः
 प्रत्यया स्तेषोत्वर्थः । लुनोहि लुनोहि, लुनीष्व लुनीष्व, इति ।
 ननु स्वरादयोऽपि चादिषु पठ्यन्ताम् । तथाच निपातत्वे निपा-
 तोऽव्यय मित्ये वास्तु किं स्वरादि पदेनेत्याह, 'स्वरादय' इत्यादि ।
 चादयोऽमत्वे (१ । ४ । ५७) इति ये निपातमञ्जका स्ते अद्रव्यत्र-
 ण्य इति । अस्वतन्त्रा हि यत्रिकटे प्रयुज्यन्त तदर्थद्योतकाः ।

स्वरादयस्तु द्रव्यवृत्तयः स्वतन्त्रा इति चादिषु नैषां प्रवेशो युक्तः ।
स्वरादिष्वपि चादयो न विशन्ति असत्त्व एव तेषां निपातत्वात् ।
तदर्थं प्राच्यर्थञ्च निपातग्रहणस्यावश्यकत्वं मिति भावः । अत्रापि
प्रधानन्यायाश्रयणात् प्राप्तस्वरौ प्राप्तस्वर इत्यादौ नाव्ययत्वम् ।
न व्येत्यव्ययमिति मङ्गली संज्ञा । तदाश्रयणादप्राधान्ये निषेध
स्तदन्तर्विधियेति पञ्चिका ।

“ सट्टशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ ”

इति । अस्यार्थः , त्रिषु लिङ्गेषु स्त्रीपुं नपुंसकेषु सट्टशं तुल्यं
लिङ्गविशेषस्य अपरिग्रहात् । लिङ्गसामान्योपादानाच्च विभ-
क्त्यन्तं प्रातिपदिकार्थं आभिरिति विभक्तयः , कारकाणि ।
अभिधायकोपचारा इचनानि एकत्वादीनि च एतेषु च सट्टशं
यस्माच्च व्येति लिङ्गादि विशेषानुपादानात् । विविधं नानात्वं
न गच्छति यस्मादव्ययमित्यन्वयता । अतोऽपठितमपि कु-
प्रभृतीत्यादि अव्ययं भवति । कुगतौल्यत्र (२ । २ । १८) महा-
वृत्तिस्वरसात् । “ स्तम्भात् प्रभृत्येव सपञ्चवानो ” इति कुमा-
रकाव्यं । एवं वर्षार्यं संवत् । तथा क्रियार्थोपपदन्तुमुन्
अव्यय-संज्ञावलादेव न कर्त्तरि । अव्ययमिति विवरणे अव्य-
यानीत्यर्थः । “ अव्ययाः परे ” इत्यमरप्रयोगाऽईर्ष्यादित्वात् ।

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ ३८ ॥

सर्वा विभक्ति र्यतो नोत्पद्यते स तद्धितोऽव्ययं
स्यात् । ततः यत्र विना नाना तसिलादिरेधाजन्तः ,
कृत्वसुच्-सुचौ, शस्तसी, च्युर्थाश्च, किम्-तिङ्श्रय्य
धा-दा-म्बद्रव्यप्रकर्षे किल्लरां । वति, ब्राह्मणवत् ।

‘तद्धित’ । अविव्यमाना सर्वा विभक्ति र्यस्य स तथा ।
यस्मात् सुबन्तत्वेन पदत्वार्थं सु-मात्रमेव केवलं मुत्पद्यते नान्या
काच विभक्तिः, तावन्तैव साधुत्वात् । ‘स तद्धित’ इति तत्त-
द्धितान्त इत्यर्थः । तत स्तत्रेति तद्धितान्तस्य, प्रादिपदिकत्वे
पञ्चमीसप्तम्यो लुक् । तच्चित्रसो विभक्तित्वे तयो. परतः त्यदा-
द्यत्वं समुदायात् * साधुत्वार्थं प्रातिपदिकार्थं (१ । ३ । ४६)
सूत्रे प्रातिपदिकं प्रकृत्यात् सुः । अनेनाव्ययत्वे तस्याव्ययादाप्-
सुप (२ । ४ । ८२) इति लुक् । ‘विना नाना’ इति ।
विभज्भ्यां नामाजौ न सङ्घ (५ । २ । २०) इति वि शब्दात्
नञ्-शब्दाच्च नामाज् मकारस्याकारवृद्धिः ‘ः’ । ‘तसिला-

* समुदायः (८) ।

। इयमेव शब्दशक्तिः यथा विना भूतान् अर्थान् अभिधानावपि विना-
नामाशब्दो कारणता भावतः केवलं वजमात्रं अर्थं वर्णितं (इत्यादिषुः
पाठ ‘ठ’ ।

दिरेधेत्यादि' पञ्चम्या स्तसिल् (५।३।७) इत्यत आरभ्य ।
 एधाच् (५।३।४६) पर्यन्ता ये तद्धिता स्तदन्तोऽव्ययम् ।
 क्तवसुच् (५।४।१७) सुचौ (५।४।१८) संख्याया विहितौ ।
 शम् वङ्गल्यार्यादिभि (५।४।४२) विहितः तसिञ्च प्रतियोग
 (५।४।४४) इत्यादिभि श्च्यार्याश्च डाच् प्रत्ययान्ताः (५।४।
 ५७ — ६७) आमु प्रभृतयश्च । 'वतीति' तेनतुल्यमित्यादिना
 सूत्रेण विहितः ब्राह्मणवदिति दिग्दर्शनाय । तद्धितः किं ?
 एको द्वौ बहवः । गोदौ नाम ऋदो । तयो रदूरभवो ग्राम
 इति अदूरभवश्चे (४।२।७०) तरणो वरणादित्वा (४।२।
 ३२) ऋपि । लुपि युक्तवदिति (१।२।८१) युक्तवत्वात् यद्यपि
 हिवचनान्तमेव तत् तथापि गोदौ ग्राम स्तिष्ठतीति गोदौ ग्रामं
 गच्छति गोदाभ्यां ग्रामे च सम्यगुषित मित्यादिरौत्या सर्व्ववि-
 भक्तित्व मिति नैतत् सूत्रविषयः ।

कृन्मजन्तः ॥ ३६ ॥

मान्तः कृदव्ययं स्यात् । कर्त्तुं स्वादुङ्कारं
 स्वपोषं पुष्टः, ईहाञ्चक्राते । एजन्तः कृच्छान्दसः
 (३।४६ — ११ १४ १५) ।

'कृन्म' । 'मान्तः कृदिति' प्रत्ययप्रवृत्त-परिभाषया

ऊदन्त उपपन्नः। स च मकारेण विशिष्यत इति येन विधि रिति (१।१।०२) तदन्तविधि रस्त्यत्र। तथाप्यन्त-यङ्गणस्य फलं वक्ष्यति। 'कर्त्तुमिति' यक्तातोत्यादि शेषम्। 'ईहा-अक्ताते' इति ईहधातो रिजादेशेत्या (३।१।३६) मि लेः आम् इत्यामः (१।४।८१) परस्य लोटो लोपेऽपि प्रताय-सक्षणेन (१।१।६२) ईहाम् शब्दः ऊदन्तः। लिटः क्क्ष्-प्रकत्वात्। आम् तु द्वितीयधात्वधिकारे विहितो नेति न ऊत्। तर्हि तमु ग्नामौ क्विपि अनुनासिकस्य क्विभ्लोरिति (६।४।१५) दीर्घत्वे प्रतामौ प्रताम इत्यत्र कस्मान्न भवति अत्रापि मान्तस्य ऊदन्ततया ऊदन्तत्वात्। उच्यते। प्रत्यया प्रत्यय परिभाषया प्रत्ययावयवमकारान्तत्वं गृहीष्यत इत्य-दोषः। तर्हि आतो मनिन् (१।२।७४) सुदामा, तमाचष्टे णिच् सुदामयति ततः क्विपि सुदामौ सुदाम इत्यत्र स्यात्। एतदर्थं मेवान्तग्रहणं प्रत्ययावयवोऽन्तएव यो मकारस्तदन्तः ऊदन्तोऽव्ययम्। सुदामा वित्यत्र विकारे मत्वेन मान्ततेति सकलं चारु। ईहा मित्यत्र तु ऊदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वे प्रथमा द्विवचनं तस्यार्निमाव्यय त्वे लुक्, षट्त्वे मोऽनुस्वारस्य (८।३।२३) ययि परमवर्णां (८।४।५८) अकारः। महावृत्तौ तु आम्स्वरादिष्वव पठित इति तेनैवाव्ययत्वम्। 'एजन्तः ऊदिति' गञ् कुञ्कारेभ्य इति भन्त्येत्वे (७।३।१०३) चिकोर्षवे इत्यादौ घडिति (७।३।१११) गुणे च शङ्काम्।

लाक्षणिकत्वात् भूवादय (१ । ३ । १) इति निर्देशाच्च ।

क्त्वा तोसुन् कसुनः ॥ ४० ॥

क्त्वा अव्ययं स्यात् । कृत्वा, प्रकृत्य । तोसुन्
कसनौ छान्दसौ (३ । ४ । १३, १६) ।

‘क्त्वा’ । ‘प्रकृत्येति’ स्थानिवत्त्वा दव्ययत्वम् ।

अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥

अव्ययं स्यात् । उपाग्नि, प्रत्यग्नि, इह लुगेव
संज्ञाप्रयोजनं । नाकजादिरिति (५ । ३ । ७१)
स्मृतिः । उक्तमव्ययम् ।

‘अथ’ । ‘उपाग्नीति’ नित्यसमासस्थले वास-व्युत्पा-
दनाय तदर्थं अन्यपदे स्तदाक्यं दर्शयते इति अग्नेः समीप
मिति वाक्यम् । अव्ययं विभक्त्येति (२ । १ । ६) समासः,
‘प्रत्यग्नीति’ अग्नेरभिसुखं लक्षणैनाभिप्रती (२ । १ । १४)
इति समासः । ‘इहेति’ तद्धितेत्यादि सूत्रचतुष्टय इति केचित् ।
तदपुक्तम् । ततस्तस्य इत्यव्ययात्तपोभावात् कटं कृत्वेत्यव्ययेन

योगे षष्ठीनिषेधात् । “ अनुक्त्य रत्रो राज्ञ ” इति वृत्त्यावन-
काव्ये तु शेषविवक्षया । तस्मात् इहेति अव्ययीभाष्येति सूत्रे ।
'स्मृति रिति' अभिधानाभावादकजादि रिह न भवति ।
आदिपदाच्च गोष्पेऽपि सादृश्ये पुत्रस्य सदृशी सगुणं सपुत्र मात्मानं
मन्यते सपुत्रमन्या कन्येति अव्ययमंज्ञाया अभावात् अनव्यय-
स्येति न निषेध इति । अर्द्धिपदजनस्येति (६।३।६७)
सुभवति । ननु उपपयःकार उपपयःकाम इति, अतः
ककमीति (८।३।४६) सचं अनव्ययस्येति निषेधान्नास्तीति
विमर्गजिह्वामूलीर्यो भवत इति । तच्च वृत्ति स्तत् किमुच्यते
लुगेवेति ? सत्यं । अनुत्तरपदस्येत्यनुत्तरे तत एव । तत्
सिद्धेः अकचोऽभावात् कप्रत्यय इति उपाग्निकमिति भवति ।

शिः सर्व्वनामस्थानम् ॥ ४२ ॥

सुडनपुंसकस्य ॥ ४३ ॥

जमिशमोः * शिः (७।१।२०) अनपुंसकस्य
सुट् सर्व्वनाम स्थानमुच्यते । शिः, कुण्डानि,
दधीनि । सुट्, राजा, राजानौ, राजानः ;

* 'जमिशमो शि' इति पाठ काशिकाया मन्वर्थापि न दृश्यते ।

राजानं, राजानी । सीमा । अनपुंसकस्य किम् ?
सामनी, धामनी ।

‘ शिः ’ । ‘ सुट् ’ । सर्वनामस्थानमिति मङ्गती संज्ञा । सर्वेषां नाम्नां प्रातिपदिकानां स्थानमिहेति । अत्रहि सर्वा-
श्वेव प्रातिपदिकानि स्वरूपपेषेवावतिष्ठन्ते । शसादिषु तु भत्व-
पदत्वादिभिः प्रायेण विकृतानि भवन्तीति बोधयति । पेषुषः
पपुष इत्यादौ कृतोपीङ्घि निर्बन्तंते । सम्प्रसारणेन निमित्तस्य
बलादिटत्वस्य (७ । २ । १५) विहितत्वात् “ एकदेशविकृतानन्य-
त्वेऽपि सामान्यातिदेशे विशेषस्थानतिदेश ” इति विशेषानति-
देशात् । नित्यत्वादेव सम्प्रसारणं भविष्यति, किमनेन यत्रेन ?
नैवम् । अन्तरङ्गत्वात् भसंज्ञा-निमित्तप्रत्ययोत्पत्तः प्रागिव
इटी जातत्वात् । तथापि सम्प्रसारणं तदाश्रयश्च कार्यं वक्षीय
इति इटीपि पूर्वं तद्देश स्यादिति च न वाच्यम् । इटी विषये
तस्य वचनस्थाभावात् । तथाहि वशित्वेति (७ । २ । ८)
प्रथम मिट्, ततश्च न ज्ञा सेडिति (१ । २ । १८) कित्वनिषे-
धात् न सम्प्रसारणमिति व्यवस्था तस्मान्मङ्गल्याः संज्ञाया स्तदेव
फलम् । अन्यथा प्रदेशवाक्ये शि न सान्यसुटीति अस्तु किं
संज्ञया न सविषयस्यानिगम्येति स्वरसूत्रे नस-शब्दो नपुंसकार्यं
स्ततोऽन्यस्य सुडित्यर्थः । सुडितिप्रथमैकवचनात् चांटाष्टका-
देश संज्ञा । कुण्डानीति असः शिः (७ । १ । १७) नपुंस-

कस्य भलच्च (७।१।७२) गुम्, सर्व्वनामस्थाने चेति (६।
४।८) दीर्घः, राजेति पुंसि। सोमा इति स्त्रियाम्। मन
(४।१।११) इति निषेधात् ङीप्। डाप्च (४।१।१३)
पाञ्चिकः। 'सामनी' इति सर्व्वनामस्थानत्वाभावात् दीर्घः।

नवेति विभाषा ॥ ४४ ॥

न-वा-शब्दयोरर्थो विभाषासंज्ञकः स्यात् । निषे-
धेन समीकृतं विषये विकल्पः प्रवर्त्तते, उभयत्र
विभाषा प्रयोजनम् । यथा विभाषाश्वेः (६।१।
३०) सम्प्रसारणम् । शुणाव, शिश्रवाय, शुश्रुवतुः,
शिश्रिवतुः ।

'नवा' । नवाशब्दो निषेधवाची नवा वक्तव्य मुक्तार्थत्वा
दित्यादिदर्शनात् । अण्डोऽप्येको निपातोऽस्ति । स नञ्
गृह्यते । विभाषा इति प्रकृतं बहुव्रीहौ पुलः प्रतिषेधात् ।
किन्तु नशब्दो निषेधवाची । वाशब्दो विकल्पार्थः । यत्र
यत्र विभाषापदं, तत्र तत्र नवाशब्दावुपतिष्ठते । उपस्थाय च
स्वार्थं प्रकाशयत इति क्रम मनुसन्धाय आह, 'नवाशब्दयो-
रर्थ' इति । फलमाह निषेधेनेति । बहुतो न समः । किन्त्व-
नेन नवाशब्दास्तर्गतं निषेधेन समः क्रियत इति चिन् । ननु

वाशब्द एव लोके विकल्पार्थत्वेन प्रसिद्धः । प्रदेशेषूपदीयमानौ विकल्पेन कार्यं सम्पादयिष्यते । तथाहि प्राप्ते विकल्पः क्रियेत । अप्राप्ते वा तत्र यथायोगं विधिः प्रतिषेधश्च पाक्षिकः स्यादेव, किं संज्ञाकरणेनेत्याह, ' उभयत्रेति ' । उभयत्र प्राप्ते चाप्राप्ते च विभाषाश्वेरिति (६।१।१०) तत्र लिङ्-यङो रित्यनुवर्त्तते । अत्र यदि यजादित्वात् किति (६।१।१५) प्राप्तं लिटि विकल्पते तदा शुश्रुवतुः शिश्रुवतु रित्यत्रैव स्यात् । न शुश्राव शिश्राय इति । असंयोगाल्लिट् किदि (१।२।५) त्यत्रापि इत्यनुवृत्तेः । यङि अप्राप्तमेव विधीयते तत्साहचर्येण लिट्यपि अकिति अर्थात् पित्येव स्यादिति । ततश्च शुश्राव शिश्राय इत्यत्रैव स्यात् न किति उभयत्रापीष्यते तदर्थमिदम् । अत्र विभाषापदेन प्रथमं निषेध उपस्थितः । श्रयते यदुक्तं तल्लिटि नास्ति । यत्र न प्राप्नोति तत्र नास्त्येव, यत्र प्राप्तं तत्रापि निषेधितम् । अनन्तरं वेति लिङ्-यङ्मात्रे उभयत्र भावाभावौ भवत इति सूत्रार्थः । इति शब्दाऽव्ययाना मनेकार्थत्वाच्चकारार्थ इति विभाषा जसौ (१।१।३२) त्यादौ विकल्पार्थमेव संज्ञामंशि-सम्बन्धन तरप्तमर्षो घ (१।१।२२) इत्यादिषु दृष्टमपि स्वरूपग्रहणं नात्र शङ्क्य इति करणात् । इति-शब्दो विपर्ययासक्तत्वात् गवित्ययमाहेति । अत्र तु गोशब्द मर्थपदात्मकत्वात् प्रच्याव्य शब्दपदात्मकेऽवस्थापयति । तथा इहापि स्वरूपात् प्रच्याव्य न-वा-शब्दो अर्थपरत्वेऽवस्थापयति इति-शब्द इति नन्दी । " टु

ओ श्चि गतिवृत्तः” लिट् णल् विभाषा श्चे रिति (६।१।३०) सम्प्रसारणम् । सम्प्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) पूर्व-
रूपत्वं अचोञ्णिति (७।२।११५) वृद्धि रौकारः शौरूपस्य
दिव्यवनम् ।

इय्यणः सम्प्रसारणम् ॥ ४५ ॥

यणः स्थाने भूतो भावी वा य इक् स सम्प्र-
सारणं मुच्यते । इष्टं, उग्रं, गृहीतं, शीयत ।
अथ षष्ठीनिर्देशमधिकृत्याह ।

‘इय्यणः’ । इदमपि पूर्ववत् संज्ञापरिभाषात्मकं सूत्रम् ।
परिभाषात्वमाह, ‘भूतो भावी वेति’ । यत्र सम्प्रसारणं विधी-
यते तत्र भाविपदम् । यत्र कार्यार्थे मनूष्यत इति तत्र भूत-
पदं, तत्र यण इगिति विधा उपतिष्ठते । ‘इष्टमिति’ यजा-
दीनामिति (६।१।१५) विधिः सम्प्रसारणाच्चेति (६।१।
१०८) परस्य अकारस्य पूर्वरूपत्वमित्यनुवादः । यण इगिति
यथासंख्यभावेनोपतिष्ठत इति ऐधिपितरामित्यत्र लुङि लादे-
शोऽपि इटि सम्प्रसारणपदेन न व्यवहार इति सम्प्रसारणस्येति
(६।३।१३८) न दोषः । इष्टमिति यज देवपूजादौ ऋः ।
एकाव इतीन्निषेधः । व्रथादिसूत्रेण (८।२।३६) षत्वं ष्टुत्वञ्च

(८।४।४१) । 'गृह्योत मिति' ग्रह्ण्येति (६।१।१६) सम्प्रसारणं ग्रह (७।२।३७) इति दोषः । शिष्यानुग्रहाये-
माह, 'अथषष्ठीति' पारिशेष्यात् ।

आद्यन्तौ टकितौ ॥ ४६ ॥

षष्ठीनिर्दिष्टस्य आदिष्टिद्भवति । अन्तः क्लि-
वति । लविता, भीषयंत ।

'आद्यन्तौ' । आद्यन्तशब्दावयवचर्चा । आदित्वे लवि-
तेति इड्विधे व्यंजवत्त्वात् पूर्वमित्यार्द्धधातुके (७।३।८४)
गुणः । अन्तत्वे भियोऽङ्गुभये षुगिति (७।३।४०) षुकि
अनजन्तत्वाद्भीषयते इति णिचि न षड्विः । एवं एकावविं-
शति रिति एकस्य अदुकि (६।३।३६) पदान्तदकारस्य
यरोऽनुनासिका (८।४।४५) भवति वा ।

मिदचोऽन्त्यात् परः ॥ ४७ ॥

अचां मध्येऽन्त्यादचः परो मित् स्यात् । पयां-
सि सिञ्चति । रुणञ्चि ।

मसृजेरन्त्यात् पूर्वं नुम मिच्छन्तानुषङ्गसंयो-

गादिलोपार्थम् ॥ * ॥

मङ्गा, मग्नः ।

‘मिद’ । अस्यादवः पर इति वर्णानां समाप्ति रन्त
स्तत्र भवोऽन्व्य इति दिगादित्वात् (४ । ३ । ५४) यत् ।
एवं वनानि कृण्डानीत्येव स्यात् । पयांसीत्यादौ तु अनोऽन्व्यत्वं
न सम्भवतीति दृष्ट्वा विशिनष्टि । ‘अचां मध्य’ इति निर्हार-
णस्य साजात्यमूलकत्वात् ढणहइमिति (७ । २ । ६२) निर्ह-
शाच्चान्यां व्यजेव गृह्यते । अच इति निर्हारणवष्टौ जातावे-
कवचनं (२ । ४ । ६) । अचां मध्ये योऽन्व्योऽच् तस्मात् परो
मिदिति फलार्थः । ढणह इति निर्देशात् अम आगमत्वं
प्रत्ययत्वञ्च, प्रत्ययत्वेहि शकारस्येत्संज्ञा । पयांसीति सान्तमहत्
इति (६ । ४ । १०) दीर्घः । अनुषङ्गेत्यादि मग्न इत्यत्र उपधा-
नकारस्यानुषङ्गस्यानिदितामिति (६ । ४ । २४) लोपो यथास्यात् ।
मङ्गैत्यत्र स्कोः संयोगाद्योरिति (८ । २ । २८) सकारलोपो
यथा स्यात् इत्येवमर्थम् । सम्जेरन्त्यात् पूर्वं नुमिति अन्यथा
चयाणां संयोगसंज्ञायां सकारो मध्यः स्यादिति भावः । अनुषङ्ग
इति उपधा-नकारस्य पूर्वार्थसंज्ञा । इच्छन्तीतिपदेन अत्र-
हापि सूचितता । अचः पर एव नुम्भवतु । कथं त्रिषु हल्सु
मिलितेष्वपि द्वयोः संयोगसंज्ञास्यादेव ? तथाच सकार जका-
रयोर्दन्तोः संयोगसंज्ञायां स्कोरिति (८ । २ । २८) लोपे मङ्गैति

प्यान्नचैव मिन्द्रिद्रीयिषतीति संयोगादिदकारस्य द्विर्वचन
निषेधः शङ्कः । अजादेरित्यनुवर्त्य आदेरचः परस्य संयोगा-
देरिति महावृत्तौ व्याख्यानादत्र न नकारेण व्यवधानात् ।
मग्न इत्यत्र च स्कोरिति (८ । २ । २८) सलोपे परकालमुपधा-
नकारस्य लोपे कर्त्तव्ये सलापस्य असिद्धत्वाद्दनुपधात्वमिति न-
लोपो न प्राप्नोति । तदर्थं काच्चि वाच्चि आकाङ्क्षायां, वाचि
व्याचि घोरि वासिने च इत्यादीनां मिदित्वं ज्ञापकं । अनुपधा-
नकारस्यापि क्वचिल्लोपः । अन्यथा प्रक्रियालाघवाय काङ्क्षा-
दीनेव पठेत् । तद्देवमश्वं लोपो साभूदिति । अन्यथा सोऽनु-
पधात्वादेवाप्राप्तः । नमुने इति (८ । २ । ३) योग-विभागश्च
न्यासि । ततोऽपि न लोपः स्यादिति वा कल्प्यम् । ओदित-
श्चि (८ । २ । ४५) निष्ठानत्वं तस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति (८ ।
२ । ३०) कुत्वम् ।

एच इग्घ्रस्वादेशे ॥ ४८ ॥

एच स्थाने ङ्रस्वादेशे इगेव स्यात् । अतिरि
कुलं, अतिनु, उपगु ।

‘एच’ इति । परिभाषा सूत्रमिदं, समुदायात्मना मघां
समुदायात्तरतमो नाप्तीत्यनात्तरतम्या दकारोऽपि प्राप्तः ।

अनेन नियमेन व्यावर्त्तयते । अकारेण झिष्ट इकार एकारो भवति , उकारश्च षीकारः । अकारश्लेषेण स * ऐ औ च भवतीति परस्परया क्लृप्तान्तरतम्य सृकार-लृकारनिवृत्त्यर्थं माश्रितम् । अतएव ए ऐ कण्ठगतालव्योष्ठौ इति शिञ्जाकाराः । राय मतिक्रान्तं कुलं प्रादिसमासः , ङस्त्वो नपुंसक इति (१ । २ । ४७) ङस्त्व इकारः । स्वमो रिति (७ । १ । २३) सुलुक् । अतिरि इति नलुमताङ्गस्येति (१ । १ । ६३) निषेधा दत्त रायो हलीति (७ । २ । ८५) न भवति । अतिरिणेति सन्निपातपरिभाषावत्तात् * । अन्यत्र अति-राभ्या मतिराभि रित्नीयत एव । अप्रधानेऽपि व्याख्या नाव-मतिक्रान्त मतिनु , गोः समोप लुपगु , अव्ययं विभक्तौति समासः अव्ययीभावश्चेत्यव्य-यत्वम् । गो स्त्रियो रिति (१ । २ । ४८) पूर्वङ्ग वा ङस्त्व विधित्वाभावादत्र न यद्वाङ्मयमिति व्यासः । अत्रापि परम्पराक्लृप्तान्तरतम्यमवश्यं वाच्यं तथास्त्वे चाकिञ्चित्करमेवम् ।

षष्ठी स्थानेऽयोगा ॥ ४६ ॥

अयोगा अव्यक्तसम्बन्धा षष्ठी स्थाने वेदितव्या ।

- स इति एकार औ कारश्च ऐ औ इति भवतः (टिप्पणी ' ट ') ।
- चाल् नास्ति (टिप्पणी ' ट ') ।

अस्ते भूः (२।४।५२) भविता । ब्रुवोवचिः (२।
 (४।५३ वक्ता । अयोगा किं ? ऊदुपधाया गोहः
 (६।४।८६) निर्गूहयति (?) ।

‘षष्ठी’ । यच्च यत्र षष्ठी तत्रैवावयवावयविभावसम्बन्धः
 सुष्फुट स्तस्य बाध एव सम्बन्धान्तरं कल्पते, यथा चास्ते-
 भूरि (२।४।५२) त्यादौ अस्तेरवयवो भूः स्यादित्यर्थं मह-
 दनिष्ट मिति नियमसूत्रमिदम् । इह शास्त्रे षष्ठी स्थाने-योगा
 वेदितव्येति महावृत्तौ । स्थाने प्रसङ्गे योगो यस्या इति वैया-
 धिकरण्येऽपि समासः समस्यलुक्च निर्द्देशात् । एवञ्च सूत्रार्थे
 ऊदुपधाया गोहः (६।४।८६) इत्यत्र उपधाया इति षष्ठी
 तावत् स्थाने-योगैव गोहः इति षष्ठी । कथं स्थाने योगा
 नेति दोषमाशङ्कानियतयोगेति षष्ठा विशेषणं शेषीकृतं वृत्तौ
 सकल मित् माकलय्य नञ्प्रश्लेषेण सूत्रमेवायमन्यथा व्याचष्टे ।
 ‘अयोगेति’ ‘अव्यक्तसम्बन्धेति’ । तद्विवरणं स्थाने वेदि-
 तव्येति । यद्यपि सकलैव षष्ठी समुचिता प्रसङ्गे । अप-
 सङ्गे षष्ठी विदधदाचार्ये उपेक्षनीयः स्यात् । तथापि नवेति
 (१।१।४४) सूत्रात् इति-पदमनुवर्त्तय स्थाने इति वेदितव्येति
 योज्यम् । ततश्च सम्बन्धान्तरनिरासेन स्थानसम्बन्ध एवात्र
 षष्ठाच्यते इति अस्तेः स्थाने प्रसङ्गे भू भवतीति । गोहः इति
 अवयवसम्बन्धे षष्ठीति । न तत्रास्यावसरः । स्थितिः स्थान

मिति भावसाधनम् । चिधा स्थानशब्दः, अपकर्षी नित्यसिः प्रसङ्गः । गोस्थानेऽश्वी वध्यतां, श्लेष्मणः स्थाने त्रिकटुकमीषधं, दर्भानां स्थाने शरै रास्तरितव्यमिति । तत्रायौ न सम्भवत इतीह प्रसङ्गः स्थानशब्दार्थः । प्रसङ्गश्च सार्थकानर्थकसाधारणः प्रस्ताव इति । निरर्थकश्चोः कु (८ । २ । ३०) रित्यादावपि स्थानषष्ठेऽपि । अर्थक्रियानिमित्तभूतस्य कालस्थायस्यः प्रसङ्गः । यथा अस्तेः प्रसङ्ग इति अस्तेर्या अर्थक्रिया स्वार्थः ।
अत्रापिशलिः —

“ आगमोऽनुपघातेन विकारश्चापमर्जनात् ।

आदेशसु प्रसङ्गेन लोपः सर्व्वापकर्षणम् ॥ ”

इति न्यासे दिग्दर्शनमेवापकर्षणात् । तदीयाभ्यामेवाग-
मविकारशब्दाभ्यामत्रापि व्यवहारः । उपगूहयतीति गुह
संवरणे णिचि लघुपञ्चगुणे गौहरूपे आकारस्य जकारः ।

स्थानेऽन्तरतमः ॥ ५० ॥

स्थाने प्राप्यमाणानां सदृशतम आदेशः स्यात् ।
लताग्रं । कण्ठायोः कण्ठाएव दीर्घः । अर्थतः,
तरुणयुवती तरुण्यर्थ एव, पुं बत् उच्यते । गुणतः,
पाक स्त्रागो रागः । अल्पप्राक्-महाप्राणयो रघो-
ष-घोषवतो स्त्राट्गेव कुत्वम् । प्रमाणतः, अमुष्मै

अमूर्भ्यां ऋस्वदीर्घयो स्तत् प्रमाणाविव उकार-जकारौ ।
 स्थानग्रहणं, स्थानार्थगुणप्रमाणेषु स्थानान्तर्यं वलीयो
 यथा स्यात् । चेता स्तोता प्रमाणान्तर्या दकारो
 माभूत् । तमप्यहणं बहुष्वन्तरेष्वन्तर तमो यथा
 स्यात् । वाग्धसति त्रिष्टुव् भवति ।

‘स्थाने’ । ‘प्राप्यमाणानामिति’ विधेयानामित्यर्थः । “सदृशे
 चान्तराऽस्त्रिया मिति” दृष्ट्वाह ‘सदृशतम’ इति स्थानसदृशतम
 इति स्थानसदृश उदाहरणं ‘लतायमिति’ । अर्थसदृश माह
 ‘तरुणयुवति रिति, । तरुणस्य स्त्रो तरुणी, गौरादीति
 (४।१।४१) डोष् । कर्मधारय (६।३।४२) पुंवत्त्वात्
 रूपातिदेशेन तरुणी-शब्दस्य स्थाने पुल्लिङ्गादेशे कर्त्तव्ये अर्थ-
 प्रत्यासत्त्या तरुणशब्द एवायाति । एतच्च प्रत्यासत्तेरेव पर्या-
 यास्तरं उदाहरणान्तरञ्च । पचतीत्यस्य नियतायां द्विरुक्ती पचति
 पचतीत्येव भवति नच पचति भृज्यतीति । प्रत्यासत्तावप्यर्थो
 विद्यते इति गुणत उदाहरति ‘पाकस्त्यग’ इति । चकार-
 जकारयो स्तद्गुणवानेव कुः । वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसा
 आघाषाः । षोषवन्तोऽन्ये । वर्गाणां प्रथम-द्वितीय-पञ्चम-
 यरत्नवाच्च अल्पप्राणाः । चकार-जकारौ अल्पप्राणौ । द्वितीय-
 चतुर्थाः महाप्राणा इति प्रतिपादयन्नाह ‘अल्पप्राण-महाप्राण-

योरिति ' । प्रमाणसादृश्ये अनुभायिति अकारस्य मात्रिकस्य मात्रिक उकारः । अनुभ्यामित्यत्र सुपिचेति दीर्घत्वे कृते हिमात्रिकस्य हिमात्रिक उकारः । पूर्वस्मादेव स्थानग्रहणानुवृत्तौ पुनः स्थानग्रहणं किमर्थमित्याह ' स्थानमित्यादि ' । इकार स्तालथ्य, एकारश्च कण्ठातालथ्यः, उकार ओष्ठः, ओकारश्च कण्ठोष्ठः, इति स्थानसाम्या मात्रिकमपि अकार मपास्य एकार-ओकारौ क्रियेते । ' बहुष्वित्यादि ' । उष्माणः शषसहा इति । तेन सोष्णा हकारस्य भूयो होऽन्यतरस्या मिति (८ । ४ । ३२) पूर्वसवर्णे वर्ग-द्वितीय-चतुर्थाः सोष्ण इति वर्गद्वितीय-चतुर्थी प्राप्नुतः । घाषवत्तोऽन्य इति हकारस्य घाषवतो वर्गद्वितीयोऽपि घाषवान् प्राप्त, इति द्वितीय-द्वितीय-चतुर्थेषु सम्भवत्सु चतुर्थ एव भवति । सोष्णत्वघोषवत्स्वरुपद्वयसत्वात् । द्वितीयो ह्यघाष स्तृतीयश्च न सोष्णेति ।

उरणपरः ॥ ५१ ॥

ऋवर्णस्य स्थानेऽण् रपरो भूत्वा प्रसञ्जति ।
कर्त्ता, किरति, द्वैमातुरः, खट्वर्ध्वाः, तवल्कारः ।

' उ ' । इयमपि परिभाषैव । तेषु तेषु विधिभूजेषूपस्थाय तत्तद्विधिभूतेषु विहितस्याणां रपरत्वं करोति । स्थानग्रहणानुवृत्त्या उरिति स्थानपठौ । ' रपरो भूत्वा प्रसञ्जतीति '

“ कार्यकाले संज्ञा-परिभाषे ” इति न्यायादिधीयमानोऽण्-
परिभाषया अनया प्रथमं रपरो भवति, अनन्तर मादेशो भव-
तीत्यर्थः । नचैवं सर्व्वादेश-शङ्का । तरति (४ । ४ । ५)
निगरण (१ । ३ । ८३) किरता (६ । १ । १४०) विति निर्हे-
शेभ्यः । कर्त्तन्ति गुणः, किरतीति ऋत इडातो (७ । १ ।
१००) रितीत्, हेमातुर इति द्वयो र्मात्रो रपत्यं, मातुरुत्
संख्ये (४ । १ । ११५) त्यण ऋकार उकार आदिवृद्धिः ।
खट्वर्थ इति आहुणः (६ । १ । ८७) योऽह्यभयस्थाने निष्पद्यते
लभते असावन्यतरव्यपदेश मिति । पूर्वपरयो राकार-ऋका-
रयो रादुगुणो (६ । १ । ८७) भवन्नपि ऋकारसम्बन्धितया
बावङ्गियते यथा शक्येत विधिः कर्त्तुमिति । अतएव इतरत्तं
अर्द्धर्चा (२ । ४ । ३१) इत्यादि निर्देशाः । ऋकार-ऌकारयोः
सावर्ण्यं रपर (१ । १ । ५१) इति ह्यवरट् इत्येतत्सूत्रस्थ-
रशब्देन लणित्यवस्थ-णकारेणव सह र इति प्रत्याहारोऽत्र
गृहीत इत्युदाहरति ‘ तवक्कार ’ इति । अण् किम् ? सुधातु
रकङ् च (४ । १ । ८७) सोधातकिः । अणिति पूर्व्वेण णका-
रेण च प्रत्याहार ग्रहणमिति उच्यते : (७ । ४ । ७) अचीकतत्
अमीमृजत् इत्यादौ न रपत्वम् । प्रसज्जति इति सञ्ज सङ्गे
दंश सञ्जेति (६ । ४ । २५) न लोपः ।

अलोऽन्यस्य ॥ ५२ ॥

आदेशोऽन्तास्यालः स्थाने स्यात् । इद्गोण्याः
 (१ । २ । ५०) पञ्च गोणिः , इनस्तच (३ । १ ।
 १०८) ब्रह्महत्या, राज्ञः कच राजकीयः , रुष्टः
 पः (७ । ३ । ४३) रोपयति ।

‘अलो’ । ‘पञ्चगोणिरिति’ । पञ्चभिः गोणीभिः क्रीत
 स्तद्धितार्थं समासः (२ । १ । ५१) क्रीतार्थे आर्ह्यिष्ठक् (५ ।
 १ । ६३) तस्य अर्ह्यिष्ठेति (५ । १ । २८) लक् । लुक्कृत्
 लुकीति (१ । २ । ४८) स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि प्राप्ते इहोण्या (१ ।
 २ । ५०) इतीकारः ।

डिच्च ॥ ५३ ॥

डिच्चादेशोऽन्तास्यालः स्थाने स्यात् । आन-
 डृतो हन्ट् (६ । ३ । २५) माता पितरौ । अनड्
 (७ । १ । ६३) सखा । तातडो डित्वसामर्थ्या
 त्राय मन्तविधिः स्मृतः । कुरुतात् ।

‘डिच्च’ । चकारेण डिदेव ममुचोयते । डिदेव यो
 डित् यस्य डकारस्यान्यत् प्रयोजनं नास्ति सोऽन्यस्य भवति ।

तुञ्जीस्तु तातडी (७।१।३५) गुणवृद्धभावादिकमपि फक्-
मिति । सोऽनेकाल्त्वात् सर्वादेश एव, चिनुतात् सृष्टादिति ।

आदेः परस्य ॥ ५४ ॥

परस्य कार्यं मुच्यमान मादिरलः स्थाने प्रत्ये-
तञ्चं, यत्र पञ्चमीनिर्देशः । ईदासः (७।२।८३)
आसीनः । अलोऽन्तास्या (१।१।५२) पवाद-
त्वात् अनेकाल् शि (१।१।५५) दित्यनेन बाध्यते
अतोभिस ऐसिति (७।१।६) वृत्तैः ।

‘आदेः’ । परस्येति सम्बन्धि-शब्दत्वादाह ‘यत्र पञ्चमी-
निर्देश’ इति । ईदिति तकारो मुखसुखार्थ इति नानेकाल्त्वं
अनेकाल्शिदिति (१।१।५५) शिद्वयहणात्, तानुबन्धकत
मनेकाल्त्वम् । णलस्तु इत्संज्ञानन्तरं हि णकारस्यानुबन्धता इत्
संज्ञाच । चुटू (१।३।७) इति प्रत्ययादित्वे । अतो विधा-
नकालेऽनेकाल्त्वमेव सम्पन्नमिति युक्तैव सर्वादेशता । यद्येवं
शिद्विद्यनर्थकं, शि-शीप्रभृती लशक तद्विते (१।३।८) इति
इत्संज्ञा । साच प्रत्ययादित्वे । अतो विधानकालेऽनेकाल्त्वात्
सर्वादेश एव स्यात् । सत्यम् । अतएव भाषावृत्तौ एष उदाहरि-
ष्यते । तत्रहि हलन्त्यमिति (१।३।३) शकारस्यत् संज्ञा ।
नानुबन्धकतमनेकाल्त्व मित्यस्य ज्ञापकमेव ।

अनेकाल् शित् सर्व्वस्य ॥ ५५ ॥

अनेकालादेशः शित् सर्व्वस्येव स्यात् । अस्तेर्भूः
(२ । ४ । ५२) भविता, लिटस्तभशोरेशिरेच् (३ ।
(४ । ८१) पेचे । उक्ताः षष्ठीनिर्देशाः ।

‘अनेक’ । एकस्मादन्योऽनेकः । द्वौ च बहवथेति । इरेच्-
ख्यादिवङ्गरपि सर्व्वदिश एव ।

स्थानिवदादेशो ऽनल्विधौ ॥ ५६ ॥

आदेशाः स्थानिवद्भवन्ति । ब्रूञ् वक्तव्यं वक्ता ।
धातोरिति तद्यदादयः । आवधिष्ट आहन्तेः आङो
यमहन (१ । ३ । २८) इत्यात्मनेपदम् । अनल्-
विधौ किम् ? वर्णविधौ माभूत् । यौः, पन्याः,
सः । हल् (६ । १ । ६८) इति न सुलोपः ।

आहिभुवोरीटि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥

आत्य, अभूत् । ब्रुव ईट् (७ । ३ । ६२) अस्ति
सिचोऽपृक्त (७ । ३ । ६६) इतिचमाभूत् ।

‘स्थानि’ । स्थानमस्यास्तीति स्थानी पूर्व्वस्थितः । तदा-

अयं कार्यं मादेशेषु न प्राप्नोतीति तद्विधानार्थं मतिदेशसूत्र-
भिदम् । स्थानिना तुल्य वर्त्तत इति स्थानिवत् । कया क्रियया
तुल्यमित्याह ' भवन्तीति ' । स्थानि यथा कार्याणां निमित्तं
भवति तथा आदेशोऽपि भवतीति भावः । “ यत्रान्यत् क्रिया-
पदं नास्ति तत्रास्ति भवन्तिपरः प्रयुज्यत ” इति न्यायात् ।
तथाच अयाहृत-क्रियया तुल्यत्वे पिवति रित्यत्र स्थानिवदि-
त्येष ज्ञापकम् । तथाच पुत्रः पितृवद् गोमानित्यपि भवति ।

“ तल्पवद्यस्य शेषाहिः सखिवद्दुवानलः ।

महासाहसिना माश्रं तमूडे जलशायिनम् ॥ ”

इति रुद्रः । स्थानी भवतीत्येतावतापि सिद्धति । स्थानि-
विधानसामर्थ्या लक्षणया तत् कार्यकारित्वमेव आयास्यति ।
किं वतिना ? नच स्थानिसंज्ञायां विशेष-विहित मेव स्यात्
इति शङ्क्यं व्याप्तेर्न्यायात् । सत्यं वत्करणादादेशस्य स्वाश्र-
यमपि कार्यं भवति तेनावरिष्टेत्यत्रानेकाच्त्वा देकाच (७ ।
२ । २०) इत्यादिना नेट्पतिषेधः । नच अन्ते अकारकरणस्य
सामर्थ्यादिट् स्यादिति वाच्यम् । अवधीदित्यत्राज्ञोपस्य (६ ।
४ । ४८) स्थानिवत्त्वादतो हलादेरिति (७ । २ । ७) हलन्तस्य
वृद्धिर्भूदित्येव मर्थत्वान्तस्य । ब्रूञ्जिति आर्हधातुके विषयभूते
अनुपपन्न एव व्रुवोवचि (२ । ४ । ५३) रतो धातुत्वान्तव्यदादय
उक्ताः । ‘ आहन्ते रात्मनेपदमिति ’ । यद्यपि आत्मनेपदे-
ष्वन्यतरस्यां (२ । ४ । ४४) इत्यात्मनेपदेष्वेव वधादेशो विधीयते

तथाप्याहधातुक इति विषयसप्तम्यन्तस्य प्रकरणात् आत्मनेप-
 देष्विति च विषयसप्तम्येव स्यादितिदमुक्तम् । ननु युष्मदस्मदो
 रमादेशे (७।२।८६) इत्यनादेश-ग्रहणाज् ज्ञापकात् स्थानि-
 कार्थ्यस्य आदेशे सिद्धौ किमनेन सूत्रेण ? मैवम् । यदि तत्र
 अनादेश-ग्रहणं न स्यात् तदा युष्मन्नच्छति इत्यत्र नित्यत्वात्
 परत्वाच्च प्रथममात्वं स्यात् । तत आदेश इत्यभिष्टं स्यात् ।
 शब्दान्तरस्य हि प्राप्नुवन् विधिरनित्य एव । अनादेश-ग्रहणेत्
 तत् सामर्थ्या न भवति । 'वर्णविधी माभूदिति' स्थान्यल
 माश्रित्य यो विधिः प्राप्नोति स न भवतीत्याह 'हल्' इत्यादि ।
 आदेशा लाश्रयविधावित्यादि इतितु न वाच्यम् । यौ रित्यादौ
 सुलोपप्राप्तेः । सोऽच लोप (६।१।१३४) इति च तदा
 न प्रयुज्येत ल्यपो लकारस्येत्संज्ञार्थम् । स्थानिवत्वेन प्रत्यय-
 त्वाच्च ; अतएव मयूरव्यंशकादौ (२।१।७२) प्रोथपापीया-
 निति कष्टायेति च आदेशयजाश्रयं हलिच (८।२।७७)
 इति दीर्घत्वं न स्यात् । तस्मात् स्थान्यलाश्रयविधाविति
 स्थितम् । ननु च अदोजग्धि (२।४।३६) रित्यत्र ल्यव्
 ग्रहणं ज्ञापकं भविष्यति । यदि अल्यविधावापि स्थानिवत्वं
 स्यात् । किं ल्यपो तिक्रितीति सिद्धेः । तस्मात्तत एव सिद्धौ
 किं मनल्यविधिग्रहणं ? नैवम् । स्थितेऽपि प्रतिदीव्य इत्यत्र
 इङ्भावार्थं ल्यव्यग्रहणं ज्ञापकम् । "अन्तरङ्गानपि विधीन
 वहिरङ्गो ल्यव् वाधते" इति अन्यथा पूर्वमेव ज्ञापकस्थायां जग्धिः

स्यात् । नच इट् सहितस्यैव क्लो ल्यवादेशः (७ । १ । ३७)
 स्यात् । निर्दिश्यमान-परिभाषावलात् न क्ला मेडिति (१ ।
 २ । १८) कित्वनिषेधे पूर्व्वत्वासिद्धत्वाद्दीर्घं निरस्ते गुण-प्राप्तेऽपि ।
 क्लतेतु ल्यवादेशे वलादित्वम् (७ । २ । ३५) । अलमाश्रित्य इङ्-
 विधि रिति न स्थानिवत्त्वम् । “ सानुबन्धकत्वेन इङ् विधि
 नाल् विधि रिति ” अग्रहोदित्यत्र अग्रहोऽलिटि दीर्घस्य (७ ।
 २ । ३७) स्थानिवत्त्वादित्त्वमिति इट् ईटोति (८ । २ । २८)
 सिचोलोपः, अतएव अह ईङ्लिटीति नोक्तामिति न्यामः ।
 स्थानिसम्बन्धादेव प्रतीता वादेशवचनं साक्षात्-सम्बन्धि-प्रति-
 पत्त्यर्थं, तदुच्यते “ शाब्दीद्याकाङ्क्षा शब्दे नैव प्रपूर्यते ” इति
 इटि प्रतिषेध इति । ईटि विषये स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेध
 इति । ब्रूहारा अस्तिहारा च ईम्भभवति ।

अचः परस्मिन् पूर्व्वविधौ ॥ ५७ ॥

अल्विध्यर्थोय मारम्भः नियमार्थो वा । अजा
 देशः परनिमित्तकः पूर्व्वस्मिन् विधौ कर्त्तव्ये स्थानि-
 वद्भवति । पठयति, लघयति । अवधीत्, टिलोप
 (६ । ४ । १५५ वां) स्यातो लोपश्च (६ । ४ ।
 ४८) च स्थानिवत्त्वान्नहृदिः ।

‘अचः’ । अचोऽन्यादि टि (१।१।६४) इति टि संज्ञा क्रियते । यत्रच आदिपदार्थः सम्भवति तत्रातामाथा मित्यादी टित्वमबाधित मेव । यत्रतु अचः परभागो नास्ति तत्र एक-स्यैव तस्य व्यपदेशिवद्भावेन टित्वं क्रियत इति एके, व्यपदे शिवत्त्वन अनजादेरपि अजादिममूहत्व प्रकृत्या टित्वं क्रियत इत्यन्ये । एव मङ्गाधिकारेऽपि विशेषण-विशेष्य-भावस्य काम-काचारात् अतो लोप (६।४।४८) इत्यत्राङ्गावयवस्यातोऽन्यस्य लोपो भवति अकारान्तस्याङ्गस्य लोप उच्यमानोऽलो ऽन्यस्य भवन् अकारस्य भवतीति वा । तत्राद्ये शुद्धस्य वर्णस्य टेरिति लोपिऽङ्गावयवस्य अतो लोपिच अल्विधित्व मिति पूर्व्वेण न प्राप्नोतीत्याह ‘अल्विध्यर्थोऽयमारभ्यः’ । अल्वेत् व्यप-देशेन समूहस्य टेलीपि अदन्तस्याङ्गस्य लोपिच अनल्विधि-त्वमेव किमनेनेत्याह ‘नियमार्थो वेति’ । सावधारणत्वात् सकलवाक्याना मच एवादेश इति व्याख्यानात् हलचोरादेशे न स्थानिवदिति विंगमित्यत्र तिलोपिऽपि पररूपत्वम् । पर-स्मिन्निति निमित्त-सप्तमीत्याह ‘परनिमित्तक’ इति । परी निमित्तं यस्य स तथा तेन युवजानि रित्यत्र जायाया निङ् (५।४।१३४) इति अपर निमित्तको निङ् यलोपे कर्त्तव्ये स्थानिवन्नभवति । हलस्वादेशः परनिमित्तकोऽपि न स्थानिवत् तेन आगत्येति वा ल्यपीति (६।४।३८) अनुनासिकलोपः तुकि न स्थानिवत् । अजादेशोऽपि पूर्व्वस्य विधावैव स्थानिवत्

तेन वेधेय इत्यत्र वि-पूर्वस्य धा-धातोः घुलक्षण-कि-प्रत्यये
 आतीनोप इटि चे (६।४।६४) त्याकार-लोपः । इतस्थानिञ
 (४।१।१२२) इति द्वयज्लक्षणे टकि प्रत्ययविधौ न स्थानि-
 वत् । पठयतीति पठुं करातीति णिचि इष्टवद्भावेन टिलोपे
 स्थानिवद्भावादत उपधाया (७।२।११) इति न वृद्धिः ।
 प्रातिपदिकादेव णिजिति पक्षे सुवन्तात् णिजिति पक्षेऽपि
 नपदान्तेति (१।१।५८) निषेधस्य न विषयो वृद्धे रपदान्त-
 विधित्वात् । क्लिलुगुपधात्वेत्यादि रिति वक्ष्यमाणेन मतविशेषेण
 उपधात्वे स्थानिवत्त्वं नति च न निषेधः । तस्य लुक्साहच-
 र्येण प्रत्ययविधिविषयत्वात् । तथाच सृङ्गि-गृङ्गीति (३।
 २।१५८) निर्द्देशो णिचि लघूपध-गुणो (७।३।८६) न
 भवति । कथीति न अत उपधाया (७।२।११६) वृद्धिः
 पूर्वस्य इत्युक्तेऽपि विधाविति लप्सते । किं विधि ग्रहणेन ?
 उच्यते, पूर्वस्मात् विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमी-समासस्यापि
 परिग्रहो यथासमात् । तेन मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्य
 त्वाकार लोपस्य स्थानिवत्त्वात् इसुसुक्तान्तात् क (७।३।५१)
 इति इकादेशस्य स्थानिवद्भावेन ठस्य कादेशो (७।३।५०)
 न भवतीति तुच्छमिदम् । ठस्य वर्णमात्रस्य ग्रहणादनल्विधा
 विति निषेधे कुत इकस्य कादेशप्रसङ्गः ? तर्हि वेभित्तित्यत्र
 यङोऽकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादेकाच (७।२।१०) इति इट्
 प्रतिषेधो न भवतीति । नैवम् । एकाच इति विहित-विशेषण

प्रति स्थानिवदिति ” । सत्यम् । नहि तत् सूत्रकारीयम् । न पदान्तेत्यत्र (१ । १ । ५८) परसवर्णग्रहणात् शिण्ढीत्यत्र अनुस्वारस्य ययिपरसवर्णी (८ । ४ । ५८) लोपाजादेशात् पर एव न पूर्व्वे इति प्राप्तिरेव नास्ति । किं सवर्णविधौ निषेधेन ? एवं सति अचीकरदित्यादी परत्वादुपधा-ङ्गत्वत्वे द्विर्वचनमिति सन्वत्वं न प्राप्नोति । उपधा-ङ्गत्वत्वस्य स्थानिवत्वे अलघुपरत्वात् । सत्यम् । अत् स्मृत्वरे (७ । ४ । ६५) त्यकारविधानात् सन्वत्वे स्थानिवत्त्वम् । नेति । तत्र व्याख्यानात्, प्रपञ्चस्वन्यत्र । अवधादिति हन्तेलुङि चेति (२ । ४ । ४३) अदन्तो बधादेशः । बधसम्बन्धिनोऽकारस्यार्द्धधातुक इति परसप्तम्या मतो लोपे तस्य स्थानिवत्वेन अतो हलादेर्लघो रिति (७ । २ । ७) न वृद्धि स्तत्र हलन्तस्येत्यनुवृत्तेः अनेकवर्णव्यवधानाद्वा । हरिशम्भात् पूर्व्व-सूत्रे विधिग्रहणादलाश्रयो विधि रन्विधि रित्युत्तरपदलोपि-समासाश्रयणा दलाश्रय एव विधौ प्रतिषेधः । पठयतीत्यत्र च अलभावाश्रयावृत्ति रतः पूर्व्वेण नाप्राप्तिः । वर्षाभावकृतं दुर्भिक्षं वर्षाकृतं मुच्यते । तद्वदलभावाश्रय-विधि वल्विधि रिति मते विधि रित्युक्तवान् ।

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोप-स्वर-सवर्णानुस्वार-
दीर्घ-जश्च-व्धिषु ॥ ५८ ॥

एषु विधिष्वजादेशः स्थानिवन्न भवति । पदान्ते
 कौस्तः आवादेशः स्यात् । द्विर्वचने दंष्ट्राव अनचि
 चेति (८ । ४ । ४७) द्विर्वचनं न स्यात् । वरच्यतो
 लोपे यायावरः आतो लाप इटि चेति (६ । १ । ४)
 ६४) स्यात् । सवर्णविधौ असोरलोपः (६ । ४ ।
 १११) । शिण्डि पिण्डि अनुस्वारश्च ययि पर
 सवर्णौ (८ । ४ । ५८) न स्यात् । अनुस्वारे शिं-
 षन्ति पिंषन्ति न ह्यापदान्तस्य भ्रूलि (८ । ३ । २४)
 इत्यनुस्वारो न स्यात् । जश्विधौ अभ्यस्तस्याकार-
 लोपः धङ् धङ् जश्त्वं न स्यात् । चर्त्विधौ गमहने-
 त्युपधालोपः (६ । ४ । ६८) जक्षतुः जक्षुः खरि चेति
 (८ । ४ । ५५) चर्त्वं न स्यात् । अतः स्थानिवत्त्वं
 निषिध्यन् । स्वर-दीर्घ-यलोपेषु लोपाजादेशो न
 स्थानिवत् । तत्रेह स्वरो नोदाङ्गयते । दीर्घ-
 विधौ अलोपोऽनः (६ । ४ । १३४) प्रतिदीर्घा हलि
 चेति (८ । २ । ७७) दीर्घो न स्यात् । यलोपे
 क्तिच्यतो लापः (६ । ४ । ४८) कण्डतिः वलि
 (६ । १ । ६६) यलोपो न स्यात् । लोपः किम् ?

वायोः यणादेशः स्थानिवदेव ततो वलि (६ ।
 १ । ६६) लोपो न भवति । क्विलुगुपधात् चङ्
 परणि (७ । ४ । १) ह्रस्व-षत्व-कुत्वेषु न स्थानि-
 वत् । लावयतेः क्विप् लीः क्वौ लुप्तं न स्थानिव-
 दिति गिलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद्ठ् । लुकि
 आमलकं फलं नित्यं वृहगरादिभ्यश्चेति (४ । ३ ।
 १४४) मयट्, फले लुकि (४ । ३ । १६३) लुक्,
 तद्धितलुक्कौति (१ । २ । ४६) स्त्री प्रत्यय-निवृत्तौ
 तस्य स्थानिवत्त्व-निषेधात् यथेति चेति (६ । ४ ।
 १४८) लोपो न भवति । उपधात्वे पारिखीयं चातु
 रर्थिकागन्ताद्यथेति चेति (६ । ४ । १४८) लोपस्य
 स्थानिवत्त्वात् खोपधाच्छः (४ । २ । १४१) । चङ्परे
 णिज् ह्रस्वे (७ । ४ । १) अवीवदहीणां परिवादकेन ।
 प्रथमस्य णिचोऽस्थानिवत्त्वात् णौ चङीति (७ । ४ ।
 १) ह्रस्वः । (एवं) पापच्यतेः पापक्तिः । पाचयतेः
 पाक्तिः । यायज्यते र्यायष्टिः । याजयते र्याष्टिः ।
 अज्ञाप-णिलापयोः स्थानिवत्त्व-निषेधाज्भ्रलौति कुत्व-
 (८ । २ । ३०) षत्वे (८ । २ । ३६) भवतः ।

‘न’ । पदेऽन्तः पदान्त इति सप्तमीसमासः । तेन वेतन-
शब्दात् इमत्तुपि ङिति टिलोपे अकार-लोपस्य स्थानिवत्त्वात्
रत्वं न भवति । न ह्ययं पदेऽन्तो इमत्तुपोऽपदत्वात् तद्विधौ
स्थानिवदेव । कौस्त इत्यत्र तु स्त इति पदे कावित्यस्यान्तस्य
विधिरिति न स्थानिवत् । स्त इति अस्तेस्तम् । सार्वधातु-
कमपि दिति (१ । २ । ४) ङित्वे असोरङ्गोपः (६ । ४ ।
१११) स्थानिवत् भवति । पदसंस्कारप्रयुक्तत्वाद्वाकारणस्य
स्त इत्यादिकं पदान्तरनिरपेक्षमेव संस्क्रियते । ततश्चानादि-
ष्टादच इति न सम्भवतीति न वाच्यम् । युष्मद्युपपद (१ ।
४ । १०५) इति प्रणयनादाक्य-संस्कार प्रयुक्तमप्यस्ति । द्विष्व-
चनं न स्यादिति अनचिचेत्य (८ । ४ । ४७) नेन । वरे इति
सप्तम्यन्तं सात्रत्वादलुक् । केचित् ईकार-प्रक्षेपिण ईविधिं
प्रति न स्थानिवत् । तथा आमलक्या फल मामलकं इत्यत्र
ङोपो स्थानिवत्त्वात् यस्येति चेति (६ । ४ । १४८) लोपो न
भवति । पठयतीतिवत् यद्वाधकं पौर्वापर्यं भित्वाङ्गुः । यायावर
इति यातेः यङ्क्ताद् यथ यङ् इति (३ । २ । १७६) वरचि कृते
अत्र अतोलोप (६ । ४ । ४८) इति अङ्गोपे स्थानिवत् । आतो
लोपः (६ । ४ । ६४) स्यादिति अत्रचि दीङो युङ्चिक्ङि-
तोत्यतो (६ । ४ । ६३) ऽचोत्यनुवर्तते । अतोऽकारे अवय-
वेऽपि क्ङिति अतो लोपः स्यात् । ननु सामान्यातिदेशे विशेषा-
दतिदेशा दार्ढधातुकत्वं अत्रादित्वं विशेषौ कथं व्यवयं स्थानाम् ?

उच्यते, इदमेव वरे पदं प्रापकं, क्वचिद्दिशिषोऽप्यतिदिश्यत इति, तेन प्रावधिष्टेत्यत्र अङ् हन् सम्बन्धादात्मनेपदं स्यादेव । समुदाय-कार्यं सवयवे चेति अतोऽङ्गत्वमस्येव । नेङ्त्वशि कृती (७।२।८) तीट् निषेधः । 'स्वरदीर्घेति' वक्ष्यमाणत्वाद्यलोप-मुक्तङ्गमाह 'सवर्णविधाविति' । 'शिण्डोत्यादि' शिण्ड विसरणे, पिण्ड संचूर्णने, लोट् सिप् तस्य हिः । अम् हेर्द्धः (६।४।१०१) ष्टुत्वं (८।४।४१) भलां जश् भश्रीति (८।४।५३) षकारस्य उकारः । असोरलोपः (६।४।१११) नञे (८।३।२४) ल्यनुस्वारः, अत्रापि न स्थानिवत्त्वं अनुस्वारप्रहणात्, स्थानिवत्त्वनिषेधात् परसवर्णो णकारः । न चादिष्टादचः पूर्वत्वमिति वाच्यम् * ? स्थानि नकारस्यानादिष्टाजपेक्ष पूर्वत्वस्य स्थानिवद्भावेनाश्रयणात् । परसवर्णं निर्भूतं मनुस्वारविधिमाह 'शिषन्तीति' । अन्यथा नान्तरीयकत्वात् † परसवर्ण-विधौ स्थानिवद्भावे प्रतिषिद्धे अनुस्वारविधावपि सम्भाव्यत । दीर्घं वक्ष्यते इति जश्विधिमाह । आभ्यस्तयो राम इति (६।४।११२) आकारलोपः । 'धङ्' इति । धाञो लट् शपः झुः िर्व्ववनं ऋस्वः दधस्तयोश्चेति (८।२।३८) अभ्यासस्य धत्वं जश्त्वमिति प्रकृति धकारस्य भलाञ्जश्भश्रीति

* षकारस्य इत्यर्थः इति दिग्गमो ।

† अत्रिनाभातिनात् इत्यर्थः ।

(८।४।५३) । 'जक्तुरिति' । अदे लिङ्यन्तरस्यामिति
 (२।४।४०) घञ्-उपधालोपः तस्य स्थानिवच्चनिषेधात् धका-
 रस्य चत्वं ककारः शासिघसीति (८।३।६०) षत्वं स्थानि-
 वङ्गावाहसो द्विर्वचनम् । अतः स्थानिवङ्गावो निषिध्यत इति
 सञ्ज्ञेन वाक्यशेषः । 'प्रतिदीवृति' । युवषिभक्षीत्यादिना (उः
 १६३ः दिवैरौणादिकः कनिन् तनस्तृतीयैकवचनं तत्र भवे
 अन्लोपोऽन (६।४।१३४) इत्यकारलोपस्य स्थानिवच्चे दीर्घी
 न स्यात् । अतः स्थानिवच्चाभावे हलि चेति (८।२।७७)
 दोषः स्यादेव । नवात्र न भकुर्क्षरा मिति (८।२।७८)
 निषेधे स्थानिवच्च-निषेध-सामर्थ्या दीर्घत्वमिति वाच्यम् । स्थानि-
 वङ्गावनिषेधस्य पिपतीरिचत् मन्त्रस्तात् क्लिपि अता लोपे कृत्वे
 चास्थानिवच्चा द्वेफास्तस्य दीर्घत्वेन अर्थवच्चात् तत्र व्यंरित्य-
 नुवृत्तेः रेकवकारान्तस्य भस्य तद्दीर्घत्वं प्रतिषिध्यते । 'कण्डू-
 तिरिति, कण्डादिभ्यो यक् (३।१।२७) ततः क्लिच् कृती च
 संज्ञायामिति (३।३।१७४) क्लिचि योऽतोऽकारलोपे स्तस्य
 स्थानिवच्चनिषेधात्लोपो व्योरिति (६।१।६६) यलोपः । ननु
 लोलुव इत्यादावपि अलोपस्य (६।४।१३४) स्थानिवङ्गावादेव
 गुणवृद्धौ न भविष्यत इति किं न धातुलोप (२।१।४) इति
 सूत्रेण ? नैवम् । तत्र हि यङोऽचिचेति (२।४।७४) विशेष
 विधानात् लुका अतोऽलोपो वाच्यते इति तत्रैवोक्तम् । " मर्व-
 विधिभ्यो लृग्विधि ब्वन्वानिति " । 'यायावर् इत्यनेनैवा-

वगतेः कण्डूति रिति प्रपञ्चार्थोदाहरणान्तरम् । लोपः क्कि-
मिति ? लोपाज्देश इत्यत्रस्थः क्किलुगित्यादि वार्त्तिकं यद्यपि
महावृत्तौ नास्ति तथापि मपर्यन्तस्ये (७। २। ६१) त्यत्र
वामनवृत्तौ स्वीकृतं इति व्याचष्टे क्किय लुकचेत्यादिकं वाक्यम् ।
एतच्च यागविभागादेव धार्त्तिकम् । यत्प्रणाख्याकारिणोऽं येत्वी-
कारप्रश्लेषं नेच्छन्ति वरे इत्यत्र, ते आमलश्याः फलं विकारः
आमलक मियेतदर्थं योगविभागं कुर्वन्तीति । तदुपलक्षणं
‘क्कौ लुम मिति’ । अत्र द्वैतम् । यत् क्कौ लुमं तत् क्कि-
निवन्धकार्यं कर्त्तव्ये न स्थानिवत् । णिञ् णेरनिटीत्यनेन (६।
४। ५१) क्कावेव लुम । क्किनिवन्धे ऊठि कर्त्तव्ये न स्थानि-
वदिति ऊठि लोरिति एत्येत्यूठ् ष्विति (६। १। ८६) वृद्धिः ।
यदन्यत्र लुमं तदपि क्कि-निवन्धकार्यं कर्त्तव्ये न स्थानिवदिति ।
देवमाचष्टे इति णिञ्चि टिलोपेऽपि क्कावूठ् स्यादेव । दयूरिति
धातुवृत्तौ, इयमेवैतत् सम्भवति । तथाप्याद्यं पञ्चमाश्रित्य द्वितीयः
पत्रो न व्याख्यात इत्यसर्वसम्भ्रतत्वमस्य । लुकोत्यादि पूर्व्यं
आमलश्या विकारः फलमिति नित्यं वृद्धेति मयट् (४। ३।
१४४) तस्य फले लुगिति (४। ३। १६३) लुकि यस्येति चेति
(६। ४। १४८) लोपो न भवतीति । यद्यपि स्तो-प्रत्यये परे
यः पूर्व्यः स लुम आसीत् तथापि “ निमित्तापाये नैमित्ति-
कस्याप्यपाय ” इति वचना द्वारादिङोषो (४। १। ४) निवृत्तौ
लोपोऽपि स्वल्पित इत्येवोर्जितोऽकारः । अथवा उपजात-

निमित्तो ष्युपसर्ग उपजनिथ्यमाण-निमित्तेनापवादेन बाध्यत इति । यत्र तद्धितलुकि स्त्रीपत्वयस्य लुकः सम्भावना तत्र पूर्वमपि यस्येतिचेति (६।४।१४८) लोपो न भवतीति उक्तमन्यत्र । खापधाच्छ (४।२।१४१) इति शैषकः परिखाया अदूरभवः पारिखः अदूरभव खेत्याण (४।२।७०) परिखाशब्दस्याकारलोपः । पारिखस्येदं वृद्धदकेकात्स्वोपधादिति (४।२।१४१) पारिखशब्दाच्छ इष्यते । स न प्राप्नोति खकारस्यालोऽन्तात् पूर्व (१।१।६५) इत्युपधासंज्ञायां तदाकारलोपस्य स्थानिवत्त्वे न स्यादिति उपधात्वे स्थानिवत्त्वं नेति । चङ्पङ्गी ऋस्वो (७।४।१) ऋस्वस्य विधानम् । तत्र वादितवन्त प्रयोजितवान् इति हेतुमन्थ्यन्तान्णिचि अवीवददिति रूपम् । 'पापक्तिरिति' पचे र्यङ्क्तात् क्तिच् क्तिच्चावादिभ्य (३।३।८४ वां) इति वा । एवं पाक्ति-याष्टी इति ण्यन्तात् कुत्वं चोः कुरिति (८।२।३०) षत्वं व्रथभ्रसृजति (८।२।३६) तयो भली भली गतो (८।२।३६) भलीत्यनुवृत्तेः । अत्रापि सूत्रे विधिशब्दो भावसाधनः कर्मसाधनश्च तन्वेणानुवृत्त्या उपात्तः तेन यथागमताया मुद्देश्यावसरः ।

द्विर्वचनेऽचि ॥ ५६ ॥

द्विर्वचननिमित्तेऽचि अजादेशः स्थानिरूपेण भवति । क्वचिद्विर्वचन एव कर्त्तव्ये । कृते द्वि-

व्वं वने पुनरादेश रूपं नटवङ्गुह्णातीति । पपतुः
 पपुः, जक्षतुः जक्षुः । अतो लोपस्य (६।४।
 ४८) गमहनेत्युपधालोपस्य च स्थानिवत्तादेकाच्चो
 द्विर्वचनं सिद्धाति । निनाय लुलाव, आयावोः
 स्थानिवत्तात् नली शब्दौ द्विरुच्येते । अचि किम् ?
 जेघ्रोयते, यङोत्वं न स्थानिवत् । उक्तः स्थानिव-
 द्भावः ।

‘ द्वि ’ । कार्य्येय प्राधान्यात् प्रकरणं कार्य्यातिदेशार्थम् ।
 इदन्तु रूपातिदेशार्थं मज्जहणात् । कार्य्यातिदेशेहि जेघ्रो-
 यत इति ईत्व (७।४।३१) कृतेपि द्विर्वचनं भवेदेव, रूपा-
 तिदेशेहि घ्रा-रूपेण यथा न द्विर्वचनं स्यात् तदर्थमवोत
 क्रियत इति । रूपातिदेशस्य आपकमिदमेव । द्विर्वचने
 कर्त्तव्ये सति अचि परतो योऽजादेशः स स्थानिरूपः स्यात् ।
 एवञ्च दिवेः सनि दुधुपतीयत्र यगादेशस्य स्थानिवद्भावेन द्वि-
 र्वचने अभ्यासे उकार अवनं नस्यात् । * तस्मात् प्रत्यासत्त्या
 द्विर्वचननिमित्तोऽचि योऽजादेशः स स्थानिरूपेणावतिष्ठते इति
 व्याख्येयम् । एवमपि गोद इत्यादी चरितार्थं आतो लोपः
 पपतुरित्यादी न स्यात्, द्विर्वचन निमित्तोऽचि प्राप्नुवन् अजा
 देशः स्थानिरूपेणावतिष्ठते इति व्याख्यानादतो जिघ्रासतं कचि ?

